

PRINCE - GRAGT

NOORDER

MARKT

CARTHUYERS
KERK-HOF

GRAGT

ANGELIERS

LINDE

GRAGT

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 12e jaargang 1993, nr. 2

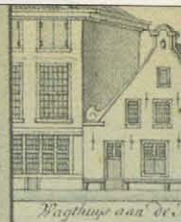

D'H^r GERRIT JARMAN
Sergeant

N°50

Wagthuyshuis N. 2. Steeren-Logement

Wagthuyshuis aan de ...

Antiquariaat
Het Bisschopshof

Oude Boeken, Prenten en Kaarten

J.W. Kervezee

Lichte Gaard 1
3511 KT Utrecht 030-314093

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Plaatsbeschrijvingen en atlassen
Geïllustreerde boeken

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

CAERT-THRESOOR

Inhoud 12e jaargang 1993, nr. 2

Kaarten en bescheiden van het archief van de Dienst Hydrografie

R.T.M. Guleij 33

De nieuwe sterren van 1572, 1600 en 1604 op de hemelglobes van Willem Jansz. Blaeu

dr. R.H. van Gent 40

In memoriam Wouter Hofman

47

Varia Cartographica

48

Besprekingen

51

Nieuwe Literatuur en Facsimile-uitgaven

51

Redactie

Drs. P.P.W.J. van den Brink, Dr. H.P. Deys,
Drs. M.M.Th.L. Hamelers, Dr. P.C.J. van der Krogt,
Drs. A.H. Ruitinga, J.W.F. Voogt, Drs. D. de Vries,
Drs. J.W.H. Werner.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Caert-Thresoor, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht,
FRW-Vakgr. Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC
Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs

Op aanvraag verkrijgbaar bij het redactiesecretariaat.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 30,— per
jaar (vier nummers), buitenland f 50,—. Losse nummers
f 10,—. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen
en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor,
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-
44667, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is
slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de re-
dactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr. f 100,—

halve pagina per nr. f 70,—

1/4 pagina per nr. f 50,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst
10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opge-
nomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de admi-
nistratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

Fragment van de handgetekende Amsterdamse burger-
of schutterswijkkaart van wijk nr. 50. Het origineel wordt
bewaard in de collectie van het Gemeentearchief Amster-
dam. Voor meer uitvoerige informatie over deze kaart, in-
clusief een bibliografische beschrijving, zie blz. 10 van dit
nummer van Caert-Thresoor.

Kaarten en bescheiden van het archief van de dienst Hydrografie

Inleiding

Met het formeren van de Vijfde Afdeling 'Hydrographie', ressorterend onder het Ministerie van Marine, werd in 1874 het hydrografisch bedrijf geïnstitutionaliseerd in een nationale overheidsdienst. Hoewel het hydrografisch onderzoek al langer onderwerp van staatszorg was, kwamen pas na 1874 ontwikkelingen op gang die een nieuwe periode in de Nederlandse zeekartografie inluiden. Deze periode werd gekenmerkt door systematisering en later internationalisering van het hydrografisch onderzoek.

Hier zullen de inhoud en structuur van het archief van de Dienst Hydrografie worden behandeld, zoals dat sinds 1874 werd opgebouwd, en tussen 1987 en 1992 is overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief (ARA). Omdat de ontwikkeling van de Dienst na 1874 niet los te zien is van de geschiedenis op hydrografisch gebied tot dat jaar, wordt daarvan eerst een overzicht gegeven.

Terugblik

In 1584 verscheen de *Spiegel der Zeevaerdt* van Lucas Jansz. Waghenaer, de eerste zeemansgids met kaarten. Met zijn uitgave stond Waghenaer aan het begin van een markt van maritieme informatie, waarin Nederland al snel een bepalende positie zou innemen. Dit Nederlandse monopolie is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de kaartuitgever Johannes van Keulen. Van Keulen verscheen rond 1680 op de uitgeversmarkt en trok spoedig een zeer groot deel van de markt van zeemansgidsen en zeekaarten naar zich toe. De firma Van Keulen was gedurende tweehonderd jaar de particuliere hydrografische dienst van Nederland.¹

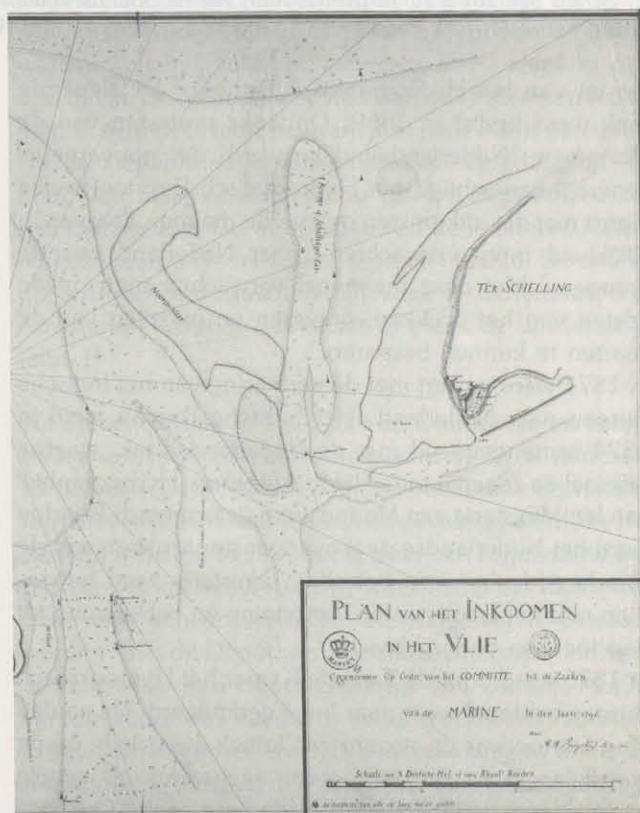
In de achttiende eeuw verslechterde de handelspositie van de Republiek en begon de firma Van Keulen zijn monopoliepositie te verliezen. In 1787 werd het eerste staatstoezicht op de vervaardiging van zeekaarten zichtbaar. In dit jaar werd op last van de Staten van Holland de 'Commissie tot de zaaken, het bepalen der lengte op zee en de verbetering der zeekaarten betreffende' ingesteld.

De periode na 1787 werd gekenmerkt door een pogen van de overheid om het hydrografisch karteringswerk te systematiseren. De instelling van de Commissie tot de zaaken en de benoeming in 1821 van de 'Commissie tot verbetering van Indische zeekaarten' moet gezien worden als een poging de achterstand ten opzichte van lan-

den als Frankrijk en Engeland in te halen. Frankrijk en Engeland hadden het hydrografisch karteringswerk al eerder onder staatstoezicht gesteld. Mede door het beter benutten van de nieuwste methoden en instrumenten, overtroffen in deze periode de onder staatstoezicht vervaardigde kaarten van bovengenoemde landen de Nederlandse.

In 1850 werd de inmiddels bijna vergeten Commissie tot de zaaken opgeheven. In dezelfde periode werd luitenant ter zee A. van Rhijn officieel belast met het opnemen van de zeegaten en vaarwaters van het Rijk en in 1856 werd hij benoemd tot 'Hydrograaf der Nederlandsche zeegaten'. Deze titel werd in 1874 veranderd in de nu nog gebezigde officiële benaming 'Chef der Hydrografie'.

In 1860 werd in Nederlands-Indië met de instelling van een officieel aan de Commissie tot verbetering van Indische Zeekaarten toegevoegd 'Hydrografisch Bureau' gepoogd de karteringswerkzaamheden in de Oost weer nieuw leven in te blazen. Al in 1864 volgde een verzoek van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië gericht aan de koning, om hem te machtigen tot opheffing van de Commissie tot verbetering van Indische Zeekaar-

1. Plan van het inkomen in het Vlie (rechterhelft) door A.A. Buyskes, 1796/97. Nr. 133 uit de catalogus van Leupe. ARA, Afd. K&T, Hydro 112 (Groen archief Nederland) E-2.

2. Schets van straat Alloo [Straat Alor, Kleine Soenda eilanden]. Schaal ca. 1:185.000. Opnemingsblad vervaardigd in 1839 aan boord van Z.M. Brik Panter. ARA, Afd. K&T, Hydro 1209 (Werkbladen OIA) H-69.

ten en van het Hydrographisch Bureau.² De slepende zaak werd beslist in 1869. Ondanks protesten van de Marine in Nederlands-Indië, werd de gouverneur-generaal gemachtigd het Hydrografisch Bureau, 'welke dienst niet die uitkomsten opleverde die men daarvan in billijkheid mogt verwachten', naar Nederland over te brengen.³ Met deze maatregel verwachtte men op de kosten van het drukken, graveren en uitgeven van de kaarten te kunnen besparen.

In 1871 werd gestart met de verhuizing van het Indische Bureau naar Nederland. Het Indische Bureau werd in 1874 samengevoegd met de Nederlandse tak, waarna officieel de zogenaamde Vijfde Afdeeling 'Hydrographie' van het Ministerie van Marine werd geformeerd. Daartoe werd het Nederlandse deel overigens onttrokken aan de Vierde Afdeeling van hetzelfde ministerie waar het samen met het Loodswezen, betoning en bebakening tot dan toe was ondergebracht.⁴

In 1875 werd door de Tweede Kamer het Hydrografisch Bureau echter al weer naar Indië gedirigeerd. De aanleiding hiertoe was de stroom van kritiek die volgde op de vertraging in de verbetering van zeekaarten als gevolg van de grote afstand tussen Nederland en de Oost.

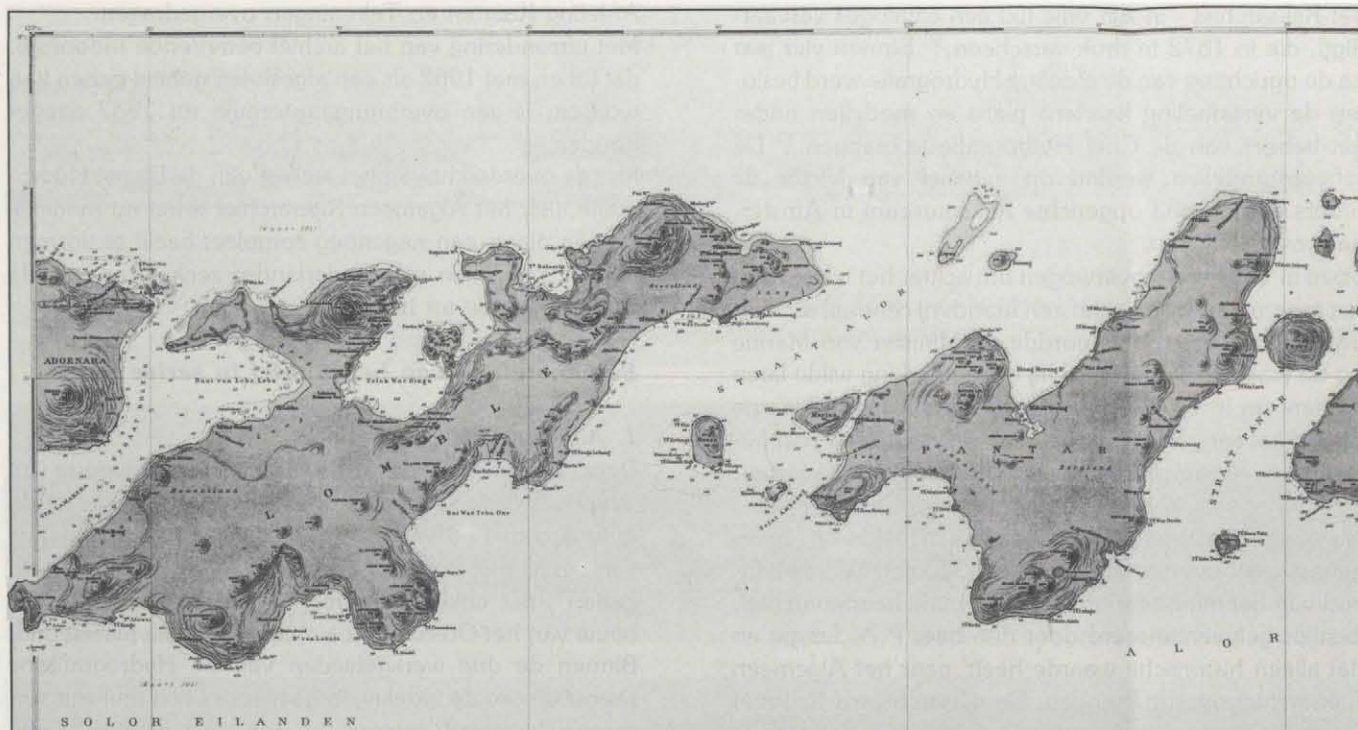
In 1894 verhuisde het Indische Bureau uiteindelijk toch definitief naar Nederland. Met ingang van 1 januari 1895 volgde de opheffing van het Hydrografisch Bureau in

Batavia.⁵ De hydrografische instructies voor opnamen in de Oost zouden voortaan in Nederland worden vastgesteld en door tussenkomst van het Departement van Marine in Batavia aan de opnemingsvaartuigen verstrekt. Daarnaast bleef na de definitieve opheffing van het Indische Hydrografisch Bureau in Batavia bij het Indische departement van Marine een depot van zeekaarten en gidsen bestaan.⁶

Uit het voorgaande blijkt dat het officiële geboortjaar van de Dienst Hydrografie enigszins arbitrair is. In feite is deze datum niets anders dan een moment waarop een dan al bestaande organisatie in de Oost werd samengevoegd met de Nederlandse tak en Nederland dus voor het eerst het centrale punt voor alle hydrografische doeleinden werd.

Na 1874 kreeg men de beschikking over aanvankelijk één en later meerdere speciaal daarvoor ingerichte opnemingsvaartuigen, waardoor een aanvang kon worden gemaakt met het systematisch in kaart brengen van het enorme zeegebied in de Oostindische archipel. Reeds in 1875 werd het eerste *Bericht aan Zeevarenden* (BaZ) uitgegeven.

Nadat in 1894 het Indische Bureau definitief naar Nederland was verhuisd, begon men de organisatie te structureren. Op 1 mei 1898 trad een twaalf pagina's tellende

3. Alor-eilanden en N.W. kust van Timor (detail). Schaal 1:200.000. 's-Gravenhage : Afdeeling Hydrographie van het Ministerie van Marine, 1924. ARA, Afd. K&T, Hydro 122 (Groen Archief OIA), nr. 26/93.

Dienstregeling voor de Afdeeling Hydrographie⁷ in werking. De Afdeling Hydrografie werd gesplitst in twee bureaus. Bureau I was belast met alle werkzaamheden ten behoeve het bewerken, verbeteren, publiceren en verstrekken van kaarten en gidsen. Tevens was dit bureau belast met het beheer van het archief van de afdeling. Bureau II zorgde voor het graveren van de kaarten. Rond de eeuwwisseling werden de eerste tekenen van internationale samenwerking zichtbaar, die in 1908 uitmondde in het Internationale Congres voor de Scheepvaart te St. Petersburg, waar werd aangedrongen op internationale standaardisatie van scheepvaartregels en van symbolen op kaarten. In 1919 werd in Monaco het 'International Hydrographic Bureau' opgericht, waarvan ook Nederland lid is. Dit instituut streeft naast uniformiteit in zeekaarten en andere hydrografische bescheiden naar samenwerking en coördinatie tussen de verschillende hydrografische diensten.

Gedurende W.O.I detacheerde men bij gebrek aan opnemingspersoneel in Nederlands-Indië officieren van de Gouvernementsmarine.⁸ Dit leidde er uiteindelijk toe dat deze marine ook opnemingsvaartuigen in dienst stelde, waarvan in 1922 het schip de *Orion* de eerste was. Tot 1940 werden zodoende grote delen van de Oostindische archipel door de Gouvernementsmarine in kaart gebracht.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam het werk geheel stil te liggen. Behalve de vele revisies, werden na 1945 in de Oost ook de opnemingen weer ter hand genomen, maar in 1962 - het jaar van de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië - definitief beëindigd. Sindsdien is het karakter van de werkzaamheden geleidelijk gewijzigd en kwam het accent meer op de opkomende oceanografie te liggen.

De geschiedenis van het archief

De inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse keizerrijk leidde in de zomer van 1810 tot maatregelen van Franse zijde om er voor te zorgen dat de voornaamste onderdelen der archiefbestanden van marine en koloniën zo snel mogelijk naar het Franse *Dépôt de la Marine* werden overgebracht. In augustus 1810 werd in opdracht van de Nederlandse minister van Marine en Koloniën P. van der Heim het transport naar Parijs geregeld. Na de herwonnen onafhankelijkheid zorgde M.J. de Man, voormalig onderdirecteur van het *Dépôt-Generaal van Oorlog* voor het terughalen van de kaarten en tekeningen waarop Nederland aanspraak maakte. De uit Parijs teruggekeerde kaarten zijn vaak te herkennen aan een stempel 'Dépôt des cartes et plans de la Marine'.⁹ (afb. 1)

Na de benoeming in 1821 van de Commissie tot verbetering van Indische zeekaarten werd in 1823 aan haar zorgen een 'Dépôt van zeekaarten boeken en instrumenten' toevertrouwd, dat te Batavia gevestigd werd. In Nederland werd na 1815 spoedig weer een zogenaamd *Dépôt* van zeekaarten ingericht, waar naast het kaartenarchief ook scheepsmodellen en -tekeningen bewaard werden. Met dit *Dépôt* werd de situatie hersteld van voor 1811 toen er een *Dépôt-Generaal van Oorlog, Marine* van dit *Dépôt* was eveneens belast met de zorg voor hydrografische kaarten, modellen en tekeningen. In de periode tussen 1860 en 1872 was het kaartenbestand van het *Dépôt* dusdanig toegenomen dat hernieuwd ordenen en catalogiseren noodzakelijk werd. Onder supervisie van de toenmalige directeur van het depot J.M. Obreen werd door P.A. Leupe - tijdelijk ambtenaar bij

het Rijksarchief - in zijn vrije tijd een catalogus vervaardigd, die in 1872 in druk verscheen.¹⁰ Binnen vier jaar na de oprichting van de afdeling Hydrografie werd besloten de verzameling kaarten, plans en modellen onder het beheer van de Chef Hydrografie te brengen.¹¹ De scheepsmodellen werden op initiatief van Victor de Stuers het in 1883 opgerichte Rijksmuseum in Amsterdam overgedragen.

Toen in 1891 werd overwogen om achter het terrein van het toenmalige rijksarchief een brandvrij centraal archiefdepot te plaatsen, antwoordde de Minister van Marine op de vraag welk materiaal hij in aanmerking wilde laten komen om in dit gebouw op te nemen, dat hij 'gaarne een lokaal aangewezen zag tot berging van eene zeer belangrijke verzameling oude hydrographische kaarten, welke thans op zolder geborgen worden'.¹²

Na een eerste weigering van het rijksarchief in 1877 wegens gebrek aan ruimte, volgde in 1913 een tweede aanbod van het ministerie om het 'zeer oude kaartenarchief, destijds geïnventariseerd door den heer P.A. Leupe en dat alleen historische waarde heeft' naar het Algemeen Rijksarchief over te brengen. De rijksarchivaris R. Fruin weigerde opnieuw, deze keer omdat het ministerie de eveneens in de catalogus Leupe beschreven atlanten niet kwijt wilde. Fruin merkte hierover op: 'vooral ook omdat het archief niet eene verzameling is van paperassen, die men aan de departementen kwijt wil zijn, maar van die documenten, die gedacht kunnen worden vooral historische waarde te hebben, en die dus ten behoeve van het publiek toegankelijk moeten worden gesteld'.¹³

Ondanks deze weigeringen over en weer vond de eerste overdracht van kaarten van het Ministerie van Marine aan het Rijksarchief uiteindelijk in 1924 plaats en wel als uitvloeisel van het twintig jaar oude Koninklijk Besluit van 16 januari 1904 no. 30 betreffende de overdracht van de departementale archieven tot 1 januari 1831. Voor het Ministerie van Marine omvatte de overdracht behalve het eigenlijke departementsarchief o.a. ook nog de volgende afzonderlijke 'collecties':

- de bij de afdeling Hydrografie van het departement berustende kaarten van Nederlandse opnemingen van vóór 1831, behoudens een aantal nader te omschrijven kaarten die voor de afdeling Hydrografie onontbeerlijk waren

- de kaarten en atlanten, beschreven in de door Leupe bewerkte catalogus uit 1872¹⁴

- de zogenaamde scheepsbouwkundige tekeningen.¹⁵

Uiteindelijk werd het hele kaartenarchief tot en met het jaar 1872 overgedragen met uitzondering van de voor de afdeling Hydrografie 'onontbeerlijke' kaarten. Deze duiken pas na de tweede overdracht in 1987 in het zogenaamde Groen Archief weer op.

In 1987 werd door de Marinestaf van het Ministerie van Defensie meer dan twintig strekkende meter 'geschreven' archief overgedragen aan de Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief. Dit betrof voornamelijk technische bescheiden van opnemingswerk in Nederland, de Oost en de West.¹⁶ Het kaartenarchief alsmede in serie ondergebrachte hydrografische bescheiden volgden tussen 1987 en 1992.¹⁷ In totaal werden - na schoning - ca. 12.500 bladen en 7 m. geschreven archief aan de

Afdeling Kaarten en Tekeningen overgedragen.

Met uitzondering van het archief betreffende Indonesië, dat tot en met 1962 als een afgesloten geheel gezien kan worden, is een overbrengingstermijn tot 1937 aangehouden.

Met de overdracht van het archief van de Dienst Hydrografie naar het Algemeen Rijksarchief is het nu mogelijk op één plaats een nagenoeg compleet beeld te vormen van de productie van Nederlandse zeekaarten van de zestiende eeuw tot heden.

Samenstelling van het archief in series

1. Algemeen

Door de Hydrografische Dienst is bij de archivering een scheiding aangebracht tussen Nederland, de Oostindische Archipel en West-Indië. Deze gescheiden opbouw van het archief is voor een deel historisch bepaald, aangezien (met enkele onderbrekingen) tot 1894 de opbouw van het Oostindisch archief in Batavia plaatsvond. Binnen de drie werkgebieden van de Hydrografische Dienst is voor de indeling in kaartseries een uniform systeem gehanteerd: minuut- en constructiebladen (werkbladen), Groen Archief (gedrukte zeekaarten) en afgeleiden hiervan als leggerbladen en 'werkkarten chef'.

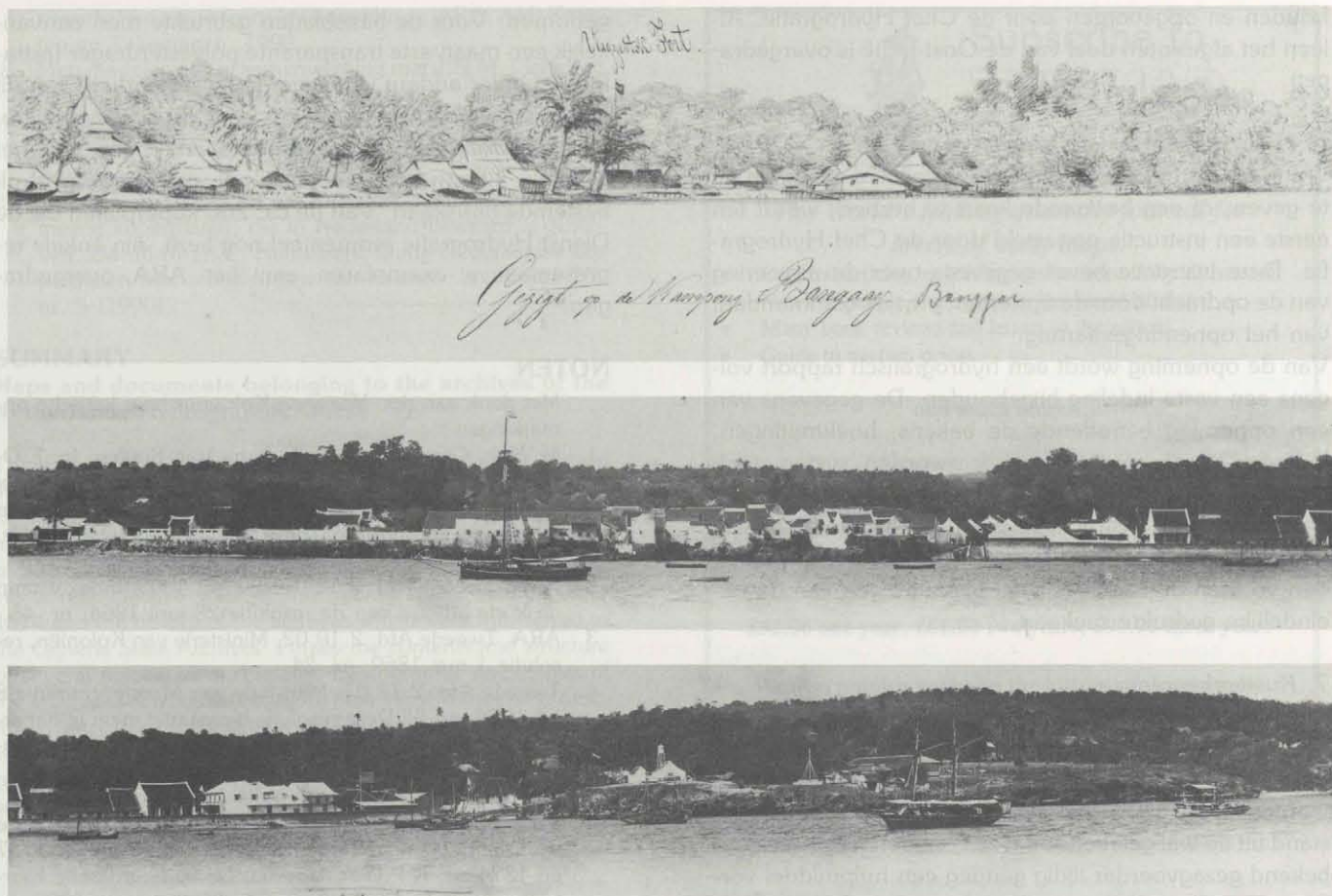
Het belang van de werkzaamheden in de Oost maakte een goede toegankelijkheid van het Oostindisch archief, dat meer dan 80% van het totale bestand beslaat, noodzakelijk. De systematiek en de daaruit voortvloeiende toegankelijkheid van het Westindisch kaartarchief laat daarentegen te wensen over. De belangstelling voor de West was lange tijd zo gering, dat er tot 1965 geen werkelijke opnemingsvaartuigen werden ingezet.

Om het omvangrijke kaartenarchief te ontsluiten is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de oorspronkelijke toegangen. De series zijn toegankelijk door de destijds bij de Hydrografische Dienst vervaardigde detailboeken en indexkaarten in combinatie te raadplegen. Een handleiding geeft toelichting bij de toegangen en bevat de aanvraaginstructies.

2. Werkbladen: minuut- en constructiebladen

De werkbladen, waarvan het constructieblad en de minuutbladen de belangrijkste zijn, werden aan boord vervaardigd. Het constructieblad is de geografische basis voor de nog te maken zeekaart. Het werd voorzien van een net van meridianen en parallellen waarop de posities van de te gebruiken lodingsbakens gezet werden. Na een lodingsstocht werden de positiegegevens geconstrueerd en de door het schip gevaren route ingetekend. De posities worden door middel van een calque van het constructieblad overgenomen op het minuutblad. Op de positie wordt de bijbehorende diepte ingevuld zoals die waren vastgesteld met hand- of echolood. Dit aanbrenge van dieptecijfers heet 'minuten' en was voorbehouden aan de meest ervaren mensen. De situatie werd zo ongunstig mogelijk weergegeven, zodat een stuurman in werkelijkheid meer water vond dan de kaart aangaf (afb. 2).

Men bewaarde de werkbladen omdat ze bij latere herzieningen van nut konden zijn. De erbij horende technische

4. Drie kustverkenningen in de Oostindische Archipel. De handgetekende aanzichten werden tegen het einde van de 19de eeuw vervangen door fotografische. ARA, Afd. K&T, Hydro 4 (Kustverkenningen O.I.A.).

bescheiden (registers van lodingen en triangulaties), in beheer bij de Tweede Afdeling van het ARA, dragen nummers die corresponderen met die van de werkbladen.

In de Oostindische serie minuut- en constructiebladen is het archief van het Dépôt van zeekaarten, boeken en instrumenten, dat vanaf 1823 in Batavia gevestigd was, opgenomen. De manuscriptkaarten, waarvan de oudste dateren van circa 1800, zijn te herkennen aan een stempel op de achterzijde. Veel van deze vroege kaarten bevatten naast hydrografische ook topografische informatie.

3. Groen archief

Deze serie bevat alle in druk verschenen kaarten van de Dienst Hydrografie. Tevens is hierin opgenomen een aantal, meest vroeg-negentiende-eeuwse kaarten, vervaardigd door de Nederlandse marine en die van buitenlandse mogendheden, waarvan er vele al in de Leupe-catalogus beschreven zijn. Het betreft de voor de Marine 'onontbeerlijke' kaarten waarvan hierboven sprake was. Hoewel ze eigenlijk tot de oude Marine-collectie behoren, blijven deze kaarten bewaard in het Groen archief.¹⁸

Het Groen archief geeft antwoord op de vraag wanneer de eerste zeekaart van een bepaald gebied door de Dienst Hydrografie is uitgegeven. Door het raadplegen van opeenvolgende kaarten van een gebied kan men de veranderingen nagaan, die het betreffende gebied in de

loop der jaren onderging of de vorderingen van de hydrografische waarneming. Het Groen archief is eigenlijk de ruggegraat van het archief van de Dienst Hydrografie (afb. 3).

4. Leggerbladen

De Dienst Hydrografie bewaarde een volledig stel leggers van alle kaarten die de dienst uitgaf. De gegevens uit de *Berichten aan Zeevarenden* (BaZ) werden met rode inkt erop verwerkt, terwijl de aangebrachte correcties in een tabel werden genoteerd. De in gebruik zijnde legger werd vervangen wanneer van de betreffende kaart een nieuwe uitgave (druk) verscheen. Van het Oostindisch archief zijn na overleg met de Hydrografische Dienst alleen de meest recente leggers bewaard.

5. Werkkaarten chef

De 'werkkaarten chef' zijn gedrukte kaarten waarop de hydrografische opnemingen vanaf het begin samen met de latere herzieningen zijn aangetekend. Met het aanleggen van deze serie is men pas in 1947 begonnen. De nummers van de bijbehorende hydrografische rapporten staan erop aangegeven. Op de achterzijde heeft men in een korte beschrijving de tot dusver uitgevoerde opnemingen bijgehouden. De werkkaarten zijn onmisbaar voor het verzamelen van hydrografische gegevens van een bepaald gebied en voor het opmaken van concepten van nieuwe instructies. De werkkaarten worden bijge-

houden en opgeborgen door de Chef Hydrografie. Alleen het afgesloten deel van de Oost-Indië is overgedragen.

6. Hydrografische instructies en rapporten

Wanneer wordt besloten van een zeegebied een kaart uit te geven, of een bestaande kaart te herzien, wordt ten eerste een instructie opgesteld door de Chef Hydrografie. Deze instructie bevat gegevens over de uitvoering van de opdracht door de opnemer, c.q. de commandant van het opnemingsvaartuig.

Van de opneming wordt een hydrografisch rapport volgens een vaste indeling bijgehouden. De gegevens van een opneming betreffende de bakens, hoekmetingen, lodingen, getij en stromen etc. worden systematisch vastgelegd in registers, die tezamen met het rapport en de minuut- en constructiebladen de volledige grondslag van de opneming vormen. Deze hydrografische bescheiden vormen de basis voor het vervaardigen van de uiteindelijke gedrukte zeekaart.¹⁹

7. Kustverkenningen

Kustverkenningen, ook wel landverkenningen genoemd, zijn silhouetten van bergtoppen, herkenbare punten of landgedeelten, zoals die vanuit zee gezien worden. Deze zijn in het algemeen op een zodanige afstand uit de wal getekend, dat ze voor een ter plaatse onbekend gezagvoerder tijdig genoeg een hulpmiddel vormen om zich te kunnen oriënteren.

Deze kustaanzichten zijn in druk opgenomen in de zeemansgidsen. In sommige gevallen zijn de kustverkenningen afgedrukt op de zeekaart, waarop de positie van waaruit deze werd gemaakt, is aangegeven. De losse handgetekende en later fotografisch vervaardigde kustverkenningen betreffen alleen de Oostindische Archipel over de periode ca. 1840-1900 (afb. 4).

8. Zeemansgidsen, Berichten aan Zeevarenden en Beschrijvingen behorende bij de hydrografische kaarten

Zeemansgidsen bevatten aanwijzingen die bij het bevaaren van de beschreven vaarwaters in acht dienen te worden genomen. Om de kaarten en gidsen steeds 'up to date' te houden worden de zogenaamde *Berichten aan Zeevarenden* (BaZ) uitgegeven, waarin aanvullingen en correcties worden vermeld, zoals recent bekend geworden obstakels, nieuwe kustlichten, boeien en bakens. Gidsen en BaZ's zijn slechts enkele van de regelmatig in herziene vorm verschijnende publikaties van de Hydrografische Dienst. De BaZ's, de zeemansgidsen en de in negentiende eeuw in boekvorm uitgegeven *Beschrijvingen behorende bij de hydrografische kaarten* zijn uit de bibliotheek van de Dienst Hydrografie overgebracht naar het ARA om ze bij het reeds overgedragen archief van de Dienst Hydrografie te voegen.

9. Koperplaten

De Nederlandse zeekaarten zijn tot 1940 gedrukt volgens het diepdrukprocedé (kopergravure). Nadien werd overgegaan op vlakdruk via lithografische steen of zinkplaat. Met de opkomst van nieuwe materialen (Astrafol) werd omstreeks 1950 de offset-drukmethodes in gebruik

genomen. Voor de basisbladen gebruikte men aanvankelijk een maatvast transparante polyesterdrager (astralons). Onder andere vanwege de kwetsbaarheid van dit materiaal werd overgestapt op een, nu nog gebruikte, fotografische methode voor het overbrengen van het lijnwerk (kaartnet en dieptelijnen) op de voor druk bestemde basiskaart. Van de ca. 260 koperplaten die de Dienst Hydrografie momenteel nog bezit, zijn enkele representatieve exemplaren aan het ARA overgedragen.²⁰

NOTEN

Met dank aan drs. Marjanne Kok voor haar kritische opmerkingen.

1. M. Kok, Cartografie van de firma Van Keulen. In: E.O. van Keulen (red.), *In de Gekroonde Lootsman: het kaarten-, boekuitgevers en instrumentenmakershuis Van Keulen te Amsterdam 1680-1885*. Utrecht, 1989. blz. 15-44.
2. ARA, Tweede Afd. 2.12.01, inv. nr. 4005. Index waarin de korte inhoud van de resolutie 28 juni 1864, nr. 45.
3. ARA, Tweede Afd. 2.10.02, Ministerie van Koloniën, resolutie 1 mei 1869, nr. 24.
4. Tweede Afd. 2.12.01, Ministerie van Marine, resolutie 8 juli 1874, nr. 52 Deze resolutie berust niet meer in het archief, de agenda geeft echter wel een korte inhoudsopgave van dit besluit.
5. Staatsblad van Nederlands-Indië 1894, nr. 254.
6. Voor een gedetailleerd overzicht van de hydrografische werkzaamheden in Nederlands Oost-Indië tussen 1787 en 1874 zie: R.P.G.A. Voskuil, *De hydrografische kaartering van de Oostindische Archipel tussen 1787 en 1874*. Utrecht, 1976. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht.
7. ARA, Tweede Afd. 2.12.20, doos 155. Dienstregeling voor de V-de Afdeling van het Departement van Marine voor zaken betreffende de hydrographie, de meteorologie, de zeekaarten, beschrijvingen, gidsen en bekendmakingen aan zeevarenden. 1898.
8. De Gouvernementsmarine (na 1945 Federale Scheepvaartdienst) was in 1861 opgericht ter vervanging van de sinds 1815 bestaande koloniale, later civiele Marine. Ze was belast met diverse taken, o.a. vervoer van gouvernementspersoneel- en goederen en politietoezicht binnen de Oostindische wateren.
9. C.J. Zandvliet, VOC maps and drawings. In: R. Raben (ed.), *The Archives of the Dutch East India Company (1602-1795): History and Manual*, Den Haag 1992.
10. P.A. Leupe, *Catalogus der verzameling kaarten van het Ministerie van Marine*. 's-Gravenhage, 1872. Met name de inleiding van J.M. Obreen.
11. ARA, Tweede Afd. 2.12.01, inv. nr. 3616, res. 14 februari 1878, nr. 59.
12. ARA, Tweede Afd. 2.12.01, inv. nr. 2660, res. 23 mei 1891, nr. 39.
13. Verslagen omtrent 's-Rijks oude archieven XXXVI (1913), blz. 23.
14. Verslagen omtrent 's-Rijks oude archieven XLVII (1924), blz. 19.
15. ARA, Tweede Afd. 2.14.03, inv. nr. 208, ingekomen brieven 1-4-1924; tegenwoordig beschreven in de inventaris van de Afdeling Kaarten en Tekeningen, code MTSB door G.L. Balk.
16. M. Gruythuysen, *Plaatsingslijst van het archief van de Dienst der Hydrografie van het Ministerie van Defensie 1812-1980*. Den Haag: ARA, 1987. Inventariscode: 2.12.20.
17. R.T.M. Guleij, *Voorlopige inventaris van de in serie ondergebrachte kaarten en bescheiden, behorend tot het archief van de Dienst Hydrografie te Den Haag (ca. 1750-1962): overzicht en handleiding voor gebruik van de oor-*

spronkelijke toegangen. 's-Gravenhage: ARA, Afd. Kaarten en Tekeningen, 1990.

18. Men raadplege de in samenwerking met J.N.M. Lieffering en A. Simons gemaakte concordantie.
19. Vergelijk daarvoor de handleiding *Hydrografisch Opnemen*. 's-Gravenhage: Ministerie van Marine, Afdeling Hydrografie, 1952.
20. Het is de grootste, nu bekende niet-commerciële verzameling koperplaten, die in Nederland bewaard is gebleven. Zie: M.M.Th.L. Hamelers, Oude Nederlandse koperplaten met afbeeldingen van kaarten. In: *Antiek* 25, nr. 5 (1990).

SUMMARY

Maps and documents belonging to the archives of the Netherlands Hydrographic Office

The year 1874 may be regarded as the official date of birth of the Netherlands Hydrographic Office. After 1874 developments take place which inaugurate a new period in hydrographic cartography. Systematisation and later internationalisation of hydrographical research are typical for this period. It also gives a retrospective view of the hydrographic history before 1874 and the history of the archives which were transferred to the General State Archives. Finally the contents and structure of several mapseries and related hydrographic documents of the archive - which consists of more than 12,500 sheets - is described. Since the archive is deposited in the General State Archive in The Hague it is possible to get a complete overview of the production of Dutch charts from the 16th century until the present day.

Marcel Destombes (1905-1983).

Contributions sélectionnées à l'histoire de la cartographie et des instruments scientifiques. Selected contributions to the history of cartography and scientific instruments. Ed. by Günter Schilder, Peter van der Krogt and Steven de Clercq. 592 p.

ISBN 90 6194 485 6 f 318,-

Een bundel met 34 artikelen van Marcel Destombes, een van de belangrijkste geleerden op het terrein van de geschiedenis van de kartografie en wetenschappelijke instrumenten. Hij verrichtte met name pionierswerk op het gebied van de Nederlandse kartografie. Bevat tevens een biografie en een uitgebreide bibliografie.

C. Koeman. *Miscellanea cartographica*

Contributions to the history of cartography. Edited by Günter Schilder and Peter van der Krogt. 430 p.

ISBN 90 6194 167 9 f 212,-

Ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Cornelis Koeman, emeritus hoogleraar kartografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, zijn 21 van zijn artikelen hiervoor geselecteerd.

Daarnaast bevat dit boek een uitgebreide bibliografie van zijn werk.

Covens & Mortier

Stock catalogues of maps and atlases. The 'Catalogus van verscheyde koopere plaaten' of the heirs of Pieter Mortier's widow (1721) and the 'Catalogue nouveau des cartes géographiques' of Covens & Mortier (1763). A facsimile edition with an introduction by Dr Peter van der Krogt. 141 p.

ISBN 90 6194 098 2 f 159,-

Subscribe to THE MAP COLLECTOR

*The World's leading quarterly journal for
lovers of early maps.*

- Original articles by leading researchers, fully illustrated.
- News of people and events in the world of maps.
- Many book reviews and letters to the editor.
- Guide to auction prices

and much more.....

Secure your copy now from:

MAP COLLECTOR PUBLICATIONS Ltd.
48 HIGH STREET, TRING, HERTS HP23 5BH,
ENGLAND.
TELEPHONE: (0442) 824977

Subscription:

£32.00 one year, £61.00 two years, £90.00 three years

We also publish books on the history of cartography.
Send for our current list.

A. Stimson. *The mariner's astrolabe*

A survey of known, surviving sea astrolabes. 191 p.
ISBN 90 6194 017 6 f 212,-

Gesneden en gedrukt in de Kalverstraat

De kaarten- en atlasedrukkerij in Amsterdam tot in de 19e eeuw.

Red. Paul van den Brink en Jan Werner. 112 p.
ISBN 90 6194 387 6 f 75,-

In de Gekroonde Lootsman.

Het kaarten-, boekuitgevers- en instrumentenmakershuis Van Keulen te Amsterdam 1680 - 1885.

Onder redactie van E.O. van Keulen, W.F.J. Mörzner Bruyns en E.K. Spits. 104 p.

ISBN 90 6194 397 3 f 75,-

Kaarten met geschiedenis 1550-1800.

Een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis.

Onder redactie van D. de Vries. 123 p.
ISBN 90 6194 377 9 f 75,-

Kunst in kaart.

Decoratieve aspecten van de cartografie.
Eindred.: J.F. Heijbroek en M.Schapelhouman. 131 p.
ISBN 90 6194 407 4 f 75,-

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever

H&S HES UITGEVERS BV
POSTBUS 129
3500 AC UTRECHT

De nieuwe sterren van 1572, 1600 en 1604 op de hemelglobes van Willem Jansz. Blaeu

[Tycho's] leerling komt oock lof, die geen bancket van taerten
Nocht maerssepeynen schaft, mijn Ridderen, maer kaerten,
Graedbogen, Astrolaeb's, en klooten hol en bol,
Met teyckenen vermaelt, en beelden wonder dol:
Die boecken brengt in't licht, waer voor sy hem bedancken,
Als hy de gronden peylt, en waerschout voor de bancken,
d'Inhammen ruym van schoot, en hoecken krom van bocht,
Waer doorse seecker gaen braveren door het vocht.

Joost van den Vondel, *Het Lof der Zee-vaert* (1623), versen 385-392.¹

Inleiding

Naast zijn faam als boek- en kaartdrukker, verwierf de uit Alkmaar afkomstige Willem Jansz. Blaeu (1571-1638) tijdens zijn leven veel roem voor zijn nauwkeurige en gedetailleerde aard- en hemelglobes.² Dit succes kwam hem niet vanzelf aanwaaien - Blaeu had met duchtige concurrentie van andere kaarten- en globemakers te maken en alleen door steeds nieuwe en betrouwbare producten op de markt te brengen wist hij deze graad van erkenning te behalen en te behouden.³

De hemelglobes van Blaeu

Voor het vervaardigen van zijn hemelglobes kon Blaeu beschikken over de beste gegevens van zijn tijd, m.n. de stercatalogus die de Deense sterrenkundige Tycho Brahe (1546-1601) had opgesteld aan de hand van waarnemingen vergaard van 1581 tot 1592 op zijn sterrenwacht Uraniborg op het eiland Hven.⁴ Dankzij zijn grote en nauwkeurig geconstrueerde hoekmeetinstrumenten was het Brahe mogelijk geweest om sterposities vast te leggen met een onzekerheid van slechts enkele boogminuten, hetgeen een enorme verbetering betekende t.o.v. die uit de al 1400 jaar lang gebruikte stercatalogus van Claudius Ptolemaeus uit Alexandrië (ca. 150 n.Chr.), welke afwijkingen in de orde van tientallen boogminuten of meer vertoonden.⁵

Blaeu kwam in het bezit van deze gegevens tijdens zijn verblijf op Hven in de winter van 1595/96, toen hij in opdracht van de Alkmaarse landmeter/vestigingsbouwmeester Adriaen Anthonisz. (1541-1620) een afschrift maakte van Brahe's gegevens.⁶ Deze gegevens werden door Adriaen Anthonisz. en Blaeu gebruikt voor het vervaardigen van een hemelglobe met een doorsnee van 13½ duim/34 cm die in de zomer van 1597 werd gegraveerd door Jan Pietersz. Saenredam (ca. 1565-1607) en

die Blaeu korte tijd daarna onder zijn naam 'Guilielmus Ianssonius Alcmarianus' uitbracht (de bijbehorende aardglobe verscheen in 1599). Blaeu vestigde zich in 1598 in Amsterdam waar hij zich snel specialiseerde in het uitgeven van zeevaartkundige publikaties, kaarten en globes. In twintig jaar tijd zou Blaeu nog de volgende globeparen uitbrengen (ongewijzigde heruitgaves niet meegerekend): een set van 4 duim/10 cm (hemel ca. 1598; aarde ca. 1599), een set van 9 duim/23 cm (in 1602), een herziene uitgave van zijn hemelglobe van 13½ duim/34 cm (in 1603), een set van 6 duim/13½ cm (in 1606) en als topstuk een set met een doorsnee van maar liefst 26 duim/68 cm (hemel in 1616; aarde in 1617).⁷

Naast de nauwkeurige gegevens van Tycho Brahe kon Blaeu ook gebruik maken van de recente metingen van de zuidelijke sterrenhemel door Pieter Dircksz. Keyzer (†1596) en Frederick de Houtman (ca. 1540-1627); de metingen van de laatstgenoemde waren zelfs op uitdrukkelijk verzoek van Blaeu gedaan.⁸ Verder zijn er aanwijzingen dat Blaeu ook zelf waarnemingen deed om zijn hemelglobes zo compleet en actueel mogelijk te maken. Zo zou volgens een cartouche op zijn grote hemelglobe van 1616 een niet onaanzienlijk deel van de hierop afgebeelde sterren door Blaeu zelf zijn waargenomen.⁹ Wegens het ontbreken van een vergelijkend onderzoek met andere hemelkaarten en -globes uit die tijd is Blaeus claim echter vooralsnog moeilijk te verifiëren. Zekerheid is er wel betreffende zijn eigen waarnemingen van de nieuwe sterren van 1600 en 1604, die in dit artikel nader bekeken zullen worden aan de hand van zijn hemelglobes.

De nieuwe ster van 1572

Tijdens Blaeus leven werden sterrenkundigen tot drie keer toe in korte tijd geconfronteerd met een gebeurtenis die 1700 jaar lang voor bijna onmogelijk was gehouden: het verschijnen van een 'nieuwe ster' (*stella nova*) aan de hemel.

Zo verscheen in de herfst van 1572 een nieuwe ster in het sterrenbeeld Cassiopeia die de planeet Venus in helderheid evenaarde en pas na zestien maanden weer verdween.¹⁰ Voor velen was dit een teken van God aan de hemel dat de tweede komst van Christus nabij was. Voor Tycho Brahe was het echter duidelijk, nadat hij na uitvoerige positiemetingen tot de conclusie was gekomen dat het verschijnsel zich niet in de ondermaanse sfeer afspeelde maar ver daarbuiten in de sfeer van de vaste sterren, dat het Aristoteliaans concept van de onveranderlijkheid van de bovenmaanse wereld verlaten moest worden.¹¹ Vanwege zijn uitvoerige studies naar de ster

dr. R.H. van Gent, wetenschappelijk medewerker sterrenkunde bij Museum Boerhaave te Leiden

1. Sterrenbeeld Cassiopeia met de nova van 1572 afgebeeld op de segmenten van de 34 cm hemelglobe van Blaeu.

staat zij nu ook bekend als Tycho's nova. Deze gebeurtenis was zo bijzonder dat geleerden nog vele decennia erna over de betekenis van het verschijnsel twistten¹² en zij vormde, samen met de latere telescopische ontdekkingen van Galileo Galilei en anderen, een van de aanzetten tot het verwerpen van het Aristoteliaans/geocentrisch wereldbeeld en de geleidelijke acceptatie van het heliocentrisch wereldbeeld. Werd deze *stella nova* aanvankelijk verklaard als een echte 'nieuwe ster', een ster pas gevormd uit stermaterie in de Melkweg (ook de latere novae van 1600 en 1604 zouden in de Melkweg ontdekt worden) die wegens onvolkomenheden echter weer snel uitdoofde, de feitelijke verklaring voor dit verschijnsel zou pas in deze eeuw gevonden worden. Huidige sterrenkundigen rekenen deze ster tot de zgn. *supernovae*, d.w.z. zware sterren die aan het einde van hun evolutie het grootste deel van hun materie explosief naar buiten stoten. De uitdijende restanten van deze supernova zijn nu nog als de radio- en röntgenbron 3C10 (G120.1 + 1.4) waarneembaar.

Vanwege deze roem mocht deze ster (al was zij allang niet meer zichtbaar) niet ontbreken op hemelglobes en

2. Detail van het sterrenbeeld Cygnus (de Zwaan) met de nova van 1600 afgebeeld op de 68 cm hemelglobe van Blaeu (Wien, Österreichische Nationalbibliothek; foto: R.A.J. van der Krogt).

hemelkaarten uit die tijd. Zo werd de ster in 1603 door Johann Bayer in zijn beroemde *Uranometria* opgetekend als B Cassiopeia. Ook vinden we de ster opgetekend op de verschillende hemelglobes uitgegeven door Blaeu (zie afb. 1). De uitvoerigste beschrijving is te vinden op Blaeus eerste hemelglobe van ca. 1598 en luidt als volgt:

De wonderbaarlijke ster die, vergeleken met de andere [sterren], met een buitengewone helderheid in het jaar 1572 gedurende 15 maanden bij de troon van Cassiopeia te zien was.

De bijschriften op de andere hemelglobes van Blaeu uit 1602, 1603, 1606 en 1616 geven beknopt dezelfde informatie weer.

De nieuwe ster van 1600

In 1600, toen Blaeus eerste hemelglobes net in productie waren, verscheen wederom een nieuwe ster aan de hemel, ditmaal in het sterrenbeeld Cygnus (de Zwaan).¹³ Zoals Blaeu uitvoerig beschrijft op zijn grote hemelglobe van 1616 werd deze ster door hem zelf ontdekt (zie afb. 2).

De nieuwe ster in de Zwaan die door mij voor het eerst met zeer grote verwondering is waargenomen op 18 augustus 1600,¹⁴ en welke bij de eerste waarneming van de 3de magnitude¹⁵ was. Ik heb haar positie bepaald uit haar [hoek]afstand tot de helderste [ster] van de Lier¹⁶ en tot de [ster in de] staart van de Zwaan¹⁷ op [eclipticale] lengte 316° 15' en [eclipticale] breedte 55° 50' noord. Deze ster staat ook nu nog onveranderlijk op dezelfde positie en behoudt weliswaar dezelfde [hoek]afstanden tot de bovengenoemde [sterren] maar is zo zeer in helderheid verminderd dat zij inmiddels lijkt gerekend te moeten worden onder de sterren van de 5de magnitude.

De bijschriften op de andere hemelglobes van Blaeu uit 1602, 1603 en 1606 geven beknopt dezelfde informatie

3. Sterrenbeeld Cygnus (de Zwaan) met de nova van 1600 afgebeeld op de 23 cm hemelglobe van Blaeu (Salzburg, Museum Carolino Augusteum; foto: R.A.J. van der Krogt).

weer. Echter, de breedte wordt op de globes van 1602 en 1603 als $55^{\circ} 30'$ opgegeven, d.w.z. $20'$ lager! - de lengte daarentegen is steeds gelijk aan die opgegeven op de globe van 1616 (zie afb. 3). De gelijke lengte is opmerkelijk want volgens de begeleidende teksten op de globes zijn de stercoördinaten op de globes van 1602 en 1603 opgegeven t.o.v. het lentepunt van 1600 terwijl die op de globe van 1616 opgegeven zijn t.o.v. het lentepunt van 1640, hetgeen een verschil van $34'$ in de lengtes had moeten opleveren.¹⁸ *We moeten dus concluderen dat de positie van de nieuwe ster zoals opgegeven op Blaeus hemelglobe van 1616 gerekend is t.o.v. het lentepunt van 1600!*

Achteraf gezien was de eerste door Blaeu opgegeven positie de betere want deze stemt binnen $2'$ overeen met de toenmalige positie van de ster. Gezien het feit dat de door Blaeu gebruikte posities van Wega en Deneb uit Tycho Brahe's stercatalogus beide zelf afwijkingen van $2'$ hebben, mag de overeenstemming uitstekend genoemd worden. De positie gegeven op de hemelglobe van 1616 is echter $21'$ te groot in de breedte.

Helaas is niets bekend over de instrumenten die Blaeu voor zijn positiemetingen heeft gebruikt. Het kan niet het grote astronomische kwadrant (straal ca. 2 meter) zijn dat Blaeu voor de Leidse hoogleraar Willebrord Snellius (1580-1626) vervaardigde en dat in 1632 door de Leidse Universiteit werd aankocht voor de stichting van de Leidse Sterrewacht.¹⁹ Dit instrument is alleen geschikt voor het meten van hoekafstanden vanaf de horizon (altitudes) en werd ook zo door Snellius in 1615 gebruikt voor zijn breedtebepalingen van Alkmaar en Bergen op Zoom t.b.v. zijn aardomtrekbeplanning.²⁰ Veel waarschijnlijker heeft Blaeu gebruik gemaakt van een astronomische sextant zoals Tycho Brahe die zelf ook gebruikte. Een dergelijk instrument kon in allerlei standen gezet worden waardoor het meten van hoekafstanden tussen twee sterren (tot op enkele boogminuten nauw-

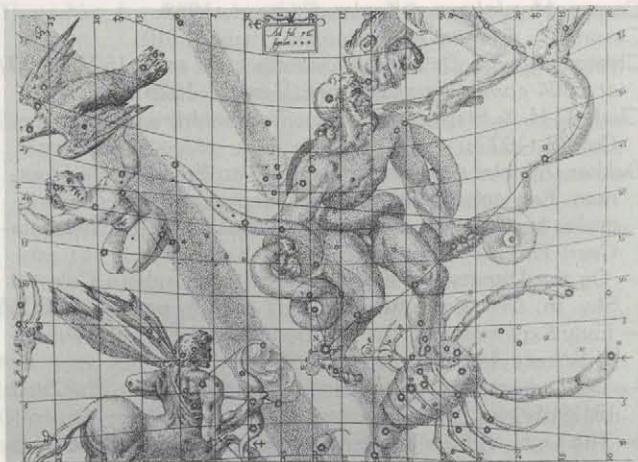
keurig) relatief eenvoudig was. Zo bezat zijn vriend Adriaan Metius (1571-1635), hoogleraar in de mathematica te Franeker en zoon van de eerder genoemde Adriaen Anthonisz., een ca. 2 meter grote sextant die Blaeu in 1607 voor hem had gemaakt.²¹ Metius bepaalde hiermee in 1608 de positie van de nieuwe ster op lengte $316^{\circ} 19'$ en breedte $55^{\circ} 29'$.²² Ook de positiebepalingen van Bayer en Kepler zijn hiermee in goede overeenstemming. De afwijkende breedte zoals door Blaeu opgegeven op zijn latere globe van 1616 is waarschijnlijk niet te wijten aan een latere (en slechtere) meting met gebrekkige instrumenten²³ maar is waarschijnlijk het gevolg van een eenvoudige verschrijving ($50'$ i.p.v. $30'$).

Een nog onopgeloste vraag is onder welke omstandigheden Blaeu deze niet al te heldere nieuwe ster ontdekte. Geheel vanzelfsprekend was haar ontdekking niet. Zo werd deze ster door Chinese sterrenkundigen, die soortgelijke hemelverschijnselen meestal als eersten opmerkten, in het geheel niet opgetekend (daarentegen werden de nieuwe sterren van 1572 en 1604 wel onmiddellijk gezien).²⁴ Mede door haar geringe helderheid werd het nieuws van haar ontdekking slechts langzaam bekend in Europa.²⁵ Wat bracht Blaeu ertoe om op de avond van 18 augustus 1600 het sterrenbeeld de Zwaan nader te bekijken? Was hij toen bezig met een systematische vergelijking van de sterren op zijn hemelglobe met die aan het firmament of had misschien iemand hem opmerkzaam gemaakt op de nieuwe ster? Met het huidige bronnenmateriaal kunnen we slechts gissen. Het is opmerkelijk dat Blaeu in zijn eigen publikaties nauwelijks melding maakt van zijn opzienbarende ontdekking,²⁶ ook naar derden schijnt Blaeu weinig mededeelzaam te zijn geweest met zijn gegevens.²⁷

Deze ster, waarvan de helderheid in 1616 afgenomen was tot de 5de magnitude, werd nog tot 1626 waargenomen waarna zij helemaal verdween. Echter, in de periode 1655 tot 1662 vlamde de ster opnieuw op tot de 3de magnitude waarna zij weer onzichtbaar werd.²⁸ Sindsdien is de helderheid weer geleidelijk toegenomen tot de 5e magnitude. Deze ster wordt nu gezien als het prototype van de zgn. *P Cygni variabelen*, d.w.z. zware reuzensterren die zich vermoedelijk vlak voor het einde van hun evolutie bevinden en die op quasi-regelmatige tijden hun buitenste lagen uitstoten.²⁹

De nieuwe ster van 1604

Slechts vier jaar later ging het bericht van weer een nieuwe ster aan de hemel als een lopend vuur door Europa.³⁰ De ster, die verscheen in het sterrenbeeld Ophiuchus (de Slangendrager - in de oudere literatuur ook vaak als Serpentarius aangeduid, bereikte deze keer een maximale helderheid die zelfs die van de planeet Jupiter overtrof en bleef twaalf maanden lang zichtbaar.³¹ Ditmaal werd de ster gezien in hetzelfde deel van de hemel waar nog kort daarvoor een spectaculaire samenstand van de buitenplaneten Jupiter, Saturnus en Mars had plaatsgevonden (zie afb. 4). De speculaties naar aanleiding hiervan waren legio. Volgens de astrologische leer

4. Hemelkaart van het sterrenbeeld Ophiuchus (de Slangendrager) met de nova van 1604 uit Keplers *De Stella Nova*. Aangeduid zijn de nova (N), de posities van de planeten Jupiter (η) en Saturnus (α) bij hun conjunctie op 17 december 1603 en de posities van de planeten Mars (ν), Jupiter (ι) en Saturnus (ϵ) op 10 oktober 1604, toen de nova voor het eerst werd waargenomen.

van de 'Grote Conjuncties' kondigde de samenstand van de planeten Jupiter en Saturnus in december 1603 in het teken Boogschutter het begin aan van een nieuwe cyclus van ca. 800 jaren (de 7de na de Schepping en wellicht de laatste!) waarin ingrijpende politieke en religieuze veranderingen op een mondiale schaal te verwachten waren³² en velen meenden dat de nieuwe ster zelfs door deze samenstand was veroorzaakt. Deze gebeurtenissen gaven voor Kepler en anderen de aanleiding om te suggereren dat de Ster van Bethlehem wellicht ook een *stella nova* was geweest ten gevolge van de Jupiter-Saturnus samenstand van 7/6 v.Chr., een hypothese die ook nu nog vele aanhangers kent.³³

Blaeus eigen bevindingen, die alleen op zijn grote hemelglobe van 1616 werden genoteerd, luidden als volgt (zie afb. 5):

In het jaar 1604, in de maand oktober, vertoonde zich in [het teken] Boogschutter een nieuwe ster, die in helderheid en stralenschittering [de planeet] Jupiter niet alleen evenaarde maar zelfs overtrof. Aanvankelijk bepaalde ik haar positie uit de [hoek]afstanden tot de heldere [ster in de] 'Gier' [de Adelaar],³⁴ de [ster in het] hoofd van de Slangendrager³⁵ en [de ster in] het hart van de Schorpioen,³⁶ op [eclipticale] lengte $257^{\circ} 4'$ en [eclipticale] breedte $1^{\circ} 42'$ noord. En zij bleef tot in het volgende jaar 1605, maar met een afnemende helderheid zodat zij tegen het einde daarvan [dat jaar] verdween, nadat de breedte en evenzo de lengte veranderd was t.o.v. de tekens [van de Dierenriem]. Want ik bepaalde haar [positie] op 20 augustus van datzelfde jaar 1605 op lengte $259^{\circ} 38'$ en breedte $1^{\circ} 9'$ noord.

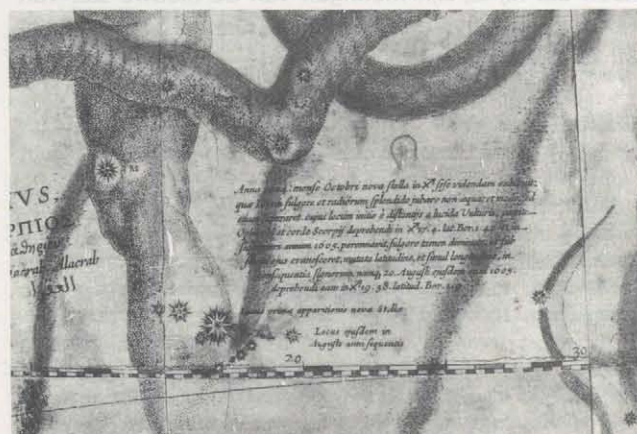
Beide door Blaeu bepaalde posities staan op de hemelglobe ingetekend: de positie bij de ontdekking (als een

ster van de eerste magnitude) met bijschrift: 'Locus primae apparitionis novae Stellae', en de latere positie (als een ster van de 3^e magnitude) met bijschrift: 'Locus ejusdem in / Augusto anni sequentis'. De schijnbare verplaatsing van de ster werd door Blaeu als reël opgevat aangezien hij ook de schijnbare baan van de ster aangeeft met de aanduiding: 'Via Stellae'. Welke kosmologische implicaties Blaeu hieraan verbond zijn helaas niet overgeleverd. De Italiaanse geleerde Scipione Chiaramonte (Claromontius; 1565-1653), professor in de filosofie te Pisa, concludeerde in 1628 dat de onderlinge spreiding in de posities gemeten door verschillende sterrenkundigen het gevolg was van de dagelijkse parallax; hiermee was dan bewezen dat de nieuwe ster toch in de ondermaanse wereld thuis hoorde (wat gezien haar tijdelijke oplichten eigenlijk te verwachten was).

Uitgaande van de hypothese dat de door Blaeu opgegeven posities van deze ster gemeten zijn t.o.v. het lentepunt van 1600 (net zoals bij de nieuwe ster van 1600) en niet die van 1640 zoals de globecartouche expliciet vermeldt, levert de in 1604 gemeten positie een afwijking van $32'$ op met de ware positie van de nieuwe ster - gerekend naar het lentepunt van 1640 wordt de afwijking alleen nog maar groter (meer dan 1°)! Deze afwijking kan slechts voor een deel verklaard worden uit de door Blaeu aan Tycho Brahe's stercatalogus ontleende posities van Altair, Rasalhague en Antares (die afwijkingen van respectievelijk $2'$, $18'$ en $5'$ hebben).

Bovendien wijkt de in 1605 gemeten positie meer dan 2° af van die bepaald in 1604. In het verleden werd dit verschil toegeschreven aan toevallige fouten in Blaeus metingen³⁷ of verwarring met een andere ster, zoals met de ster 58 Ophiuchi die op $68'$ van de door Blaeu in 1605 aangegeven positie staat.³⁸

De laatste verklaring is echter onwaarschijnlijk daar deze ster slechts van magnitude 4.9 is, terwijl de helderheid van de nova volgens de schattingen van Kepler toen nog steeds gelijk was aan die van de naburige ster ζ Ophiuchi (magnitude 2.6, d.w.z. ca. 8 maal helderder!).³⁹

5. Detail van het sterrenbeeld Ophiuchus (de Slangendrager) met de nova van 1604 afgebeeld op de 68 cm hemelglobe van Blaeu (Wien, Österreichische Nationalbibliothek; foto: R.A.J. van der Krogt).

De oplossing voor dit raadsel wordt echter snel duidelijk als men nagaat waar de planeten zich bevonden op de avond van 20 augustus 1605 (gerekend naar de Oude Stijl).⁴⁰ Waren de drie heldere planeten Mars, Jupiter en Saturnus bij de ontdekking van de nieuwe ster nog maar enkele graden hiervan verwijderd (zie afb. 4), tien maanden later hadden Mars en Jupiter zich velen tientallen graden oostwaarts verplaatst. Echter, de langzame planeet Saturnus was maar een weinig in oostwaartse richting opgeschoven en bevond zich op de bewuste avond op slechts 6' van de door Blaeu opgegeven positie - Blaeu heeft dus de planeet Saturnus voor de nieuwe ster aangezien!

Deze vergissing wordt heel begrijpelijk als men zich realiseert dat dit gebied van de hemel vanuit onze breedten altijd moeilijk waarneembaar is. Voor de breedtegraad van Amsterdam zou de nieuwe ster nooit meer dan ca. 17° boven de zuidelijke horizon uit komen en haar helderheid zou door extinctie in de aardse atmosfeer vaak aanzienlijk zijn verzwakt (dit kan ook de geringe precisie van Blaeus eerste positiebepaling goed verklaren). Het is daarom niet verwonderlijk dat toen Blaeu bij zijn tweede positiebepaling de planeet Saturnus als een helder lichtpunt (magnitude +0.6) in dezelfde hemelstreek waarnam, waar vorig jaar de nieuwe ster was gezien, hij de planeet voor die nieuwe ster aanzag.

Conclusie

Het feit dat Blaeu voor de posities van de nieuwe sterren van 1600 en 1604 de voorkeur geeft aan zijn eigen metingen boven die van andere sterrenkundigen als Kepler of Fabricius laat zien dat hij een groot vertrouwen stelde in hun nauwkeurigheid. In zekere zin was dit wel gerechtvaardigd, want als voormalige leerling van Tycho Brahe (en maker van instrumenten naar diens voorbeeld) was Blaeu na de dood van zijn leermeester een van de weinigen die deze nieuwe hemelverschijnselen met een vergelijkbare precisie konden waarnemen. Wel moeten we concluderen dat Blaeu (ondanks zijn ontdekking van de nieuwe ster van 1600) geen regelmatige waarnemer van de hemel was - hoe anders valt te verklaren dat hij bij zijn metingen van de nieuwe ster van 1604 de bewegingen van de nabije planeet Saturnus niet had opmerkt.

LITERATUUR

- Baudet, P.J.H., *Leven en Werken van Willem Jansz. Blaeu*. Utrecht, 1871.
- *Naschrift op: Leven en Werken van W.J. Blaeu* Utrecht, 1872.
- Bayer, J., *Uranometria, omnium asterismorum continens schemata, nova methodo delineata, aereis laminis expressa*. Augsburg, 1603.
- Biesbroeck, G. van & Zinner, E., in G. Müller & E. Hartwig (eds.), *Geschichte und Literatur des Lichtwechsels der bis Ende 1915 als sicher veränderlich anerkannten Sterne nebst einem Katalog der Elemente ihres Lichtwechsels*. 2 delen, Karlsruhe, 1918-'20.
- Boeles, W.B.S., *Friesland's Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*. 2 delen, Leeuwarden, 1878-'89.
- Brahe OO [= Dreyer, J.L.E. (ed.)], *Tychonis Brahe Dani Opera Omnia*. 15 delen, Kopenhagen, 1913-'29.
- Caspar, M., *Johannes Kepler*. Stuttgart, 1948.
- Cassini, J., *Éléments d'Astronomie*. Parijs, 1740.
- Chiaramonte, S., *De tribus novis stellis quae annis 1572, 1600 et 1604 comparuere, libri tres*. Cesena, 1628.
- Clark, D.H. & Stephenson, F.R., *The Historical Supernovae*. Oxford, 1977.
- Dekker, E., Het vermeende plagiaat van Frederick de Houtman: Een episode uit de geschiedenis van de hemelkartografie. In: *Caert-Thresoor* 4(1985), pp. 70-76 [aanvulling in *Caert-Thresoor* 5(1986), p. 18].
- On the Dispersal of Knowledge of the Southern Celestial Sky. In: *Der Globusfreund* 35/37 (1987), pp. 211-230.
- Early Explorations of the Southern Celestial Sky. In: *Annals of Science* 44(1987), pp. 439-470.
- De herkomst van de zuidelijke sterrenbeelden. In: *Zenit* 15(1988), pp. 284-291.
- The Light and the Dark: A Reassessment of the Discovery of the Coalsack Nebula, the Magellanic Clouds and the Southern Cross. In: *Annals of Science* 47(1990), pp. 529-560.
- Donkersloot-De Vrij, Y.M., *Drie Generaties Blaeu: Amsterdamse cartografie en boekdrukkunst in de zeventiende eeuw*. Zutphen, 1992.
- Dreyer, J.L.E., *Tycho Brahe: A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*. Edinburgh 1890 [herdruk New York, 1963].
- Ho Peng Yoke, Ancient and Mediaeval Observations of Comets and Novae in Chinese Sources. In: *Vistas in Astronomy* 5(1962), pp. 127-225.
- Ho Peng Yoke & Ang Tian Se, Chinese Astronomical Records on Comets and 'Guest Stars' in the Official Histories of Ming and Ch'ing and other Supplementary Sources. In: *Oriens Extremus* 17(1970), pp. 63-99.
- Hoskin, M.A., Novae and variables from Tycho to Bullialdus. In: *Sudhoffs Archiv* 61(1977), pp. 195-204 [= Hoskin, M.A., *Stellar Astronomy: Historical Studies*. Chalfont St Giles, 1982, pp. 22-28].
- Huyer, K., Blaeuw's Celestial Globe and Three New Stars. In: *Sky and Telescope* 32(1966), pp. 278-279.
- Kepler GW [= W. von Dyck, M. Caspar, F. Hammer, e.a. (eds.)], *Johannes Kepler Gesammelte Werke*. 21 delen, München, 1937-...].
- Keuning, J. & Donkersloot-De Vrij, Y.M., *Willem Jansz. Blaeu: A Biography and History of his Work as a Cartographer and Publisher*. Amsterdam, 1973.
- Krogt, P.C.J. van der, *Old Globes in the Netherlands: A catalogue of terrestrial and celestial globes made prior to 1850 and preserved in Dutch collections*. Utrecht, 1984.
- *Globi Neerlandici: De globeproductie in de Nederlanden*. Utrecht, 1989.
- Lamers, H.J.G.L.M. & de Groot, M.J.H., Observed evolutionary changes in the visual magnitude of the luminous blue variable P Cygni. In: *Astronomy and Astrophysics* 257(1992), pp. 153-162.
- Metius, A., *Institutiones Astronomicae & Geographicae*. Franeker, 1614.
- *De genuino usu utriusque Globi Tractatus*. Franeker, 1624.
- *Fundamentele onderwysinghe Aengaende de Fabrica, ende het veelvoudigh ghebruyck van het Astrolabium, soo Catholicum, als particulier*. Franeker, 1627.
- *Primum Mobile, Astronomice, Sciographice, Geometrice, & Hydrographice, nova Methodo explicatum*. Amsterdam, 1631.
- Snellius, W., *Eratosthenes Batavus: De Terrae ambitus vera quantitate*. Leiden, 1617.
- Snyder, G.S., *Maps of the Heavens*. Londen, 1984.
- Spies, M., *J. van den Vondel: Twee zeevaart-gedichten*. 2 delen, Amsterdam, 1987 (*Monumenta Literaria Neerlandica*, deel III.1-2).
- Stevenson, E.L., *Terrestrial and Celestial Globes: Their history and construction including a consideration of their value as aids in the study of geography and astronomy*. 2 delen, New Haven, 1921 (herdruk 1971).
- Thoren, V.E., *The Lord of Uraniborg: A Biography of Tycho Brahe*. Cambridge, 1990.

- Thorndike, L., *A History of Magic and Experimental Science*. 8 delen, Londen/New York, 1923-'58.
- Warner, D.J., *The Sky Explored: Celestial Cartography 1500-1800*. New York/Amsterdam, 1979.
- Zinner, E., Zur Erklärung des Lichtwechsels der vermissten Sterne. In: *Berichte der Naturforschende Gesellschaft Bamberg* 33(1952), pp. 1-35 [= *Kleine Veröffentlichungen der Remeis-Sternwarte*, 1, nr. 7, 1953, pp. 1-35].
- *Deutsche und niederländische astronomische Instrumente des 11.-18. Jahrhunderts*. München, 1967².

NOTEN

Met dank aan W.F.J. Mörzer Bruyns (Rijksmuseum 'Nederlands Scheepvaartmuseum', Amsterdam), C.L. Heesakkers (Rijksuniversiteit, Leiden/Amsterdam) en P.R. de Clercq (Museum Boerhaave, Leiden) voor hun medewerking.

1. Zie Spies (1987), deel 1, pp. 24-25, deel 2, pp. 142-144.
2. Zie Baudet (1871-'72), Keuning & Donkersloot-De Vrij (1973), Donkersloot-De Vrij (1992).
3. Van der Krogt (1989), hoofdstukken 4 & 5.
4. Deze catalogus van 777 sterren, waarvan gedrukte exemplaren al vanaf 1592 circuleerden, werd pas na zijn dood uitgegeven in zijn *Astronomiae Instauratae Progymnasmata*. Uraniborg/Praag, 1602, pp. 257-272 [= *Brahe OO*, deel 2, pp. 258-280].
5. Zie Dreyer (1890), pp. 347-357 en Thoren (1990), pp. 287-300.
6. Zie van der Krogt (1989), pp. 134-137 en Thoren (1990), p. 200.
7. Zie van der Krogt (1989), pp. 118 & 159-160.
8. Voor de complexe geschiedenis van de ontdekking van de zuidelijke sterrenbeelden en hun introductie op hemelglobes en -kaarten, zie Dekker (1985-'89).
9. *Ad quem numerum ex nostris observationibus haud poenitendus cumulus insuper accessit*; zie van der Krogt (1984), p. 70.
10. Zie van Biesbroeck & Zinner (1918-'20), deel 2, pp. 415-417 en Clark & Stephenson (1977), pp. 172-190.
11. Brahes waarnemingen zijn beschreven in zijn *De Nova et Nullius Aevi memoria prius visa Stella* ... Kopenhagen, 1573 [= *Brahe OO*, deel 1, pp. 1-72] en in het 2^e en 3^e deel van zijn postuum verschenen *Astronomiae Instauratae Progymnasmata* [= *Brahe OO*, deel 2, pp. 305-435 & deel 3, pp. 3-319].
12. Zie Thorndike (1923-'58), deel 6, pp. 67-98, en Hoskin (1982), pp. 22-28.
13. Deze ster, opgetekend in Bayers *Uranometria* als P Cygni, werd uitvoerig beschreven door Johannes Kepler (1571-1630) in zijn *De Stella tertii honoris in Cygno* ..., ingevoegd tussen hoofdstukken 27 en 28 van zijn *De Stella Nova in pede Serpentarii* ... Praag, 1606 [= *Kepler GW*, deel 1, pp. 293-311].
14. Vermoedelijk gerekend naar de Juliaanse kalender (Oude Stijl) die nog tot 1700 in de protestantse Nederlanden in zwang was (zie ook n. 40).
15. Een door Hipparchus van Niceae (ca. 150 v.Chr.) ingevoerde helderheidsschaal lopende van 1 (de helderste sterren) tot 6 (de zwakste nog met het ongewapende oog zichtbare sterren). Deze helderheidsschaal wordt nog steeds in de sterrenkunde gebruikt waarbij volgens huidige definitie een helderheidsverschil van 5 magnitudes overeenkomt met een lichtkrachtverhouding van precies 100.
16. Wega (α Lyrae).
17. Deneb (α Cygni).
18. Ten gevolge van de precessie (tolbeweging) van de rotatie-as van de aarde verschuift het lentepunt (het nulpunt van waaraf de hemelcoördinaten worden gerekend) langzaam westwaarts. Ten gevolge hiervan nemen de ecliptikale lengtes van de sterren toe met ca. 1° per eeuw, terwijl de ecliptikale breedten (in eerste benadering) onveranderd blijven. Blaeu gebruikte op zijn hemelglobes de

- door Tycho Brahe bepaalde precessieconstante van 51" per jaar (ofwel 85' per eeuw).
19. Dit instrument werd in 1979 door de Leidse Sterrewacht in bruikleen afgestaan aan Museum Boerhaave in Leiden waar het nu staat opgesteld in de permanente expositie (inv. nr. 6500).
 20. Snellius (1617), p. 177.
 21. Vermoedelijk de graadboog of *radius* beschreven in Metius (1614), pp. 118-124; Metius (1624), pp. 108-114 en in Metius (1631), boek I, pp. 75-77. Dit instrument werd in 1877 voor het laatst gezien tijdens de 'Historische Tentoonstelling van Friesland' in Leeuwarden toen het in bezit was van het Natuurkundig Genootschap te Leeuwarden; zie Boeles (1878-'89), deel 1, pp. 417-425. Helaas is het instrument sindsdien spoorloos gebleven!
 22. Metius (1627), boek I, pp. 105-107 & boek II, pp. 122-128 en Metius (1631), boek III, pp. 136-139.
 23. Zoals verondersteld door Keuning & Donkersloot-De Vrij (1973), pp. 15-16.
 24. Zie Ho Peng Yoke (1960) en Ho Peng Yoke & Ang Tian Se (1970).
 25. Zo hoorde Kepler, die de ster zelf in november 1601 in Praag waarnam maar niet als een nieuwe ster herkende, het nieuws van Blaeus ontdekking pas in mei 1602. Het bericht was via Prins Maurits uit Holland doorgegeven aan de Graaf van Lippe die het doorgaf aan Jost Bürgi in Kassel van wie Tycho Brahe's schoonzoon Franz Gansneb Tengnagel het weer vernam. Deze gaf het bericht door aan David Fabricius in Friesland die het per brief uit Hamburg doorgaf aan Melchior Jöstelius in Wittenberg die het uiteindelijk aan Kepler berichtte. Zie Kepler, *De Stella Nova*, pp. 164-166 [= *Kepler GW*, deel 1, pp. 307-308 & 444 (noot 1)].
 26. Alleen vermeldt als 'De zuydelyckste van de twee inde borst [van de Zwaan] is een nieuwe Sterre, ende heeft hem [= zich] in den Jare 1600 eerstmael laten sien' bij de sterrenkaartjes in hoofdstuk vii van Blaeus *Corte ende clare Inleydinghe tot het verstant van de Hemelsche Sphaerae*, toegevoegd als een inleiding bij zijn *Het Licht der Zee-vaert* (Amsterdam, diverse edities vanaf 1608) [ook opgenomen in zijn *Zeespiegel* (Amsterdam, diverse edities vanaf 1623)]; zie Baudet (1872), p. 10.
 27. Zo is een brief van Kepler aan Blaeu gericht voor meer informatie over deze ster onbeantwoord gebleven; zie Kepler, *De stella nova*, p. 164 [= *Kepler GW*, deel 1, p. 307 & deel 15, pp. 31 & 502 (brief nr. 282, d.d. 7 februari 1604)].
 28. Zie van Biesbroeck & Zinner (1918-'20), deel 2, pp. 444-446 en de lichtkromme in Zinner (1952).
 29. Zie Lamers & de Groot (1992).
 30. Uitvoerig beschreven door Johannes Kepler in zijn *De Stella Nova in pede Serpentarii*. Praag, 1606 [= *Kepler GW*, deel 1, pp. 147-356]; zie ook Caspar (1948), pp. 173-179.
 31. Ook deze ster was een *supernova* en wordt in de huidige sterrenkundige literatuur aangeduid als Keplers nova of V843 Ophiuchi. De uitdijende restanten hiervan zijn nu nog als de radio- en röntgenbron 3C358 (G4.5+6.8) waarneembaar; zie van Biesbroeck & Zinner (1918-'20), deel 2, pp. 438-440 en Clark & Stephenson (1977), pp. 191-206.
 32. Evenzo werd de nieuwe ster van 1572 achteraf geïnterpreteerd als een aankondiging van de voorlaatste Jupiter-Saturnus samenstand in april 1583 in het teken Ram waarmee de vorige cyclus werd afgesloten; zie Dreyer (1890), pp. 194-195.
 33. Zie J. Kepler, *De Iesu Christi Servatoris nostri vero Anno Natalitio*, Frankfurt, 1606 [= *Kepler GW*, deel 1, pp. 357-390] - dit werk verscheen als een appendix bij Keplers *De Stella Nova*.
 34. Altair (α Aquilae).
 35. Rasalhague (α Ophiuchi).
 36. Antares (α Scorpii).
 37. Zo verklaard door Cassini (1740), pp. 65-66.

38. Voorgesteld door Hujer (1966).
 39. Kepler, *De Stella Nova*, pp. 8-9 [= Kepler GW, deel 1, p. 163]; zie verder Keuning & Donkersloot-De Vrij (1973), pp. 16-17.
 40. Dit is het meest aannemelijk omdat gerekend naar de Nieuwe Stijl de maan zich toen (1 dag vóór eerste kwartier) op ca. 30° van de nieuwe ster bevond hetgeen Blaeus positiemetingen hiervan ernstig zou hebben bemoeilijkt. Op 20 augustus gerekend naar de Oude Stijl (= 30 augustus Nieuwe Stijl) bevond de maan (2 dagen na volle maan) zich daarentegen in een geheel andere deel van de hemel.

APPENDIX

De inscripties op de hemelglobes van Blaeu

Transcripties worden ondermeer gegeven in Stevenson (1921), deel 2, pp. 18-44; Zinner (1967), pp. 249-253; Warner (1979), p. 29; Snyder (1984), p. 111 en in Van der Krogt (1984), pp. 55-73.

Waar mogelijk zijn de inscripties geverifieerd met de globes uit de collecties van Museum Boerhaave (Leiden), het Nederlands Scheepvaartmuseum (Amsterdam) en foto's van globes uit andere collecties.

13½ duim/34 cm hemelglobe van ca. 1598

Stella mirabi: / lis, quae insolito prae / alijs fulgore a.º 1572 per / annu[m] et triente[m], circa Cassi: / opeae sedem fuit conspicua.

4 duim/10 cm hemelglobe van ca. 1598

Geeft geen vermelding van de nieuwe ster van 1572.

9 duim/23 cm hemelglobe van 1602

Haec stu: / pendae magnitudinis / stella insolito fulgore / anno. 1572. in Cassio / peae sede emicuit [Stevenson & Zinner geven: amicuit].

Novam illam Stellam (quae / anno .1600. primum in pectore / Cygni apparuit, atque etiamnunc / immota manet) ex diligenti nostra / ad caudae [Zinner voegt in: Cygni] Lyraeq. lucidas [Zinner geeft: lucidam] observatione / Longit: ≈ 16.º 15. Latit: B: 55.º 30' / habere comperimus.

13½ duim/34 cm hemelglobe van 1603

Stella mirabi: / lis, quae insolito prae / alijs fulgore a.º 1572 per / annu[m] et triente[m], circa Cassi: / opeae sedem fuit conspicua [Zinner geeft: conspicuit].

Novam illam Stellam (quae anno .1600. primum / in pectore Cygni apparuit, atque etiamnunc / immota manet) ex diligenti nostra ad caudae Lyraeq. Lucidas [Zinner geeft: lucidam] observatione Longit: ≈ 16.º 15. Latit: B: 55.º 30' / habere comperimus. Aº 1603.

6 duim/13½ cm hemelglobe van 1606

Nova Stella | anni 1572.

Nova illa Stella que / anno 1600 in pectore / Cygni apparuit etiamnunc / immota manet.

26 duim/68 cm hemelglobe van 1616

Nova et admirabilis stella / anno 1572 visa / quae per / totos sexdecim menses luxit / De qua lege Tychohem.

Nova in Cygno stella, anno 1600. Augusti 18. / primum a me summa cum admiratione obser: / vata est, et initio quidem magnitudinis tertiae, / cujus locum è distantia a lucida Lyrae et cauda / Cygni deprehendi in ≈ 16. grad. 15. min. cum | latitudine Bor. 55. 50. Quae stella etiamnunc in / eadem sede defixa, eandem quidem a dictis distan / tiam ob-

tinet, fulgore tamen adeo imminuta, / ut jam quintae magnitudinis syderibus / duntaxat annumerandae videatur.

Anno 1604. mense Octobri nova stella in [] sese videntem exhibuit, / quae lovem fulgore et radiorum splendido jubare non aequaret modò, sed / etiam superaret. cujus locum initio è distantijs a lucida Vulturis, capite / Ophiuchi et corde Scorpii deprehendi in [] 17. 4. lat. Bor. 1. 42. et in / sequentem annum 1605. perennavit, fulgore tamen diminuto, ut sub / finem ejus evanesceret, mutata latitudine, et simul longitudine, in / consequentia signorum. namq. 20. Augusti ejusdem anni 1605. / deprehendi eam in [] 19. 38. latitud. Bor. 1. 9.

Nu te koop van de auteur:

P.C.J. van der Krogt, *Advertenties voor kaarten, atlasen, globes e.d. in Amsterdamse kranten 1621-1811*. With introd. in English. Utrecht, 1985. Geb. XV, 473 p. Met registers op namen, gebieden en onderwerpen.

Te bestellen door overmaking van f 79,- + f 8,- verzendkosten op giro nr. 1.871.411 t.n.v. P.C.J. van der Krogt te Delft onder vermelding van 'Advertenties'.

Te koop:

Jaargangen 'Caert Thresoor' 1984-1993, tel. 08880-54114. Prijs n.o.t.k.

Just issued:

Catalogue 28

A monograph on the master colourist Dirk Jansz Van Santen (1637-1708).

40 Pages, 12 illustrations many of which in colour. Including an introduction on: Van Santen's technique. Works identified as Van Santen's. Contemporary references to Van Santen's work in catalogues and advertisements. An "Atlas Minor", coloured by Van Santen offered for sale.

Catalogue 35

ZIPANGU, The Mapping of Japan.

64 Pages, 88 illustrations many of which in colour. Including chapters on: The introduction of Western maps in Japan, Dutch and English ties in 17th century Japan, Deshima, Von Siebold, Nagasaki School Paintings/Prints.

145 Fine maps, prints and books offered for sale. Each entry is briefly described as to condition and importance.

PAULUS SWAEN Old Maps and Prints

Hofstraat 19 - 5664 HS Geldrop - The Netherlands
Tel. (040) 853571 - Fax (040) 854075

Send Hfl. 20,00 for your postpaid copy. For payment by American Express, Visa, Diners Club or JCB please state type, card number and expiry date.

In memoriam Wouter Hofman (1934-1993)

Wouter Hofman, een vooruitstrevend conservator van topografica

Enkele maanden nadat duidelijk werd dat Wouter Hofman ongeneeslijk ziek was, is hij op 10 januari 1993 overleden. Kartografisch Nederland verloor een enthousiast collega. Velen van ons raakten daarbij ook nog een dierbare vriend kwijt.

Wouter is op 29 december 1934 in Amsterdam geboren. Beide omstandigheden zijn voor zijn hele leven van doorslaggevende betekenis gebleven. Hij was duidelijk een Amsterdammer met een relativerend gevoel voor humor, die weinig respect had voor heilige huisjes. Iemand die vijf jaar was toen de oorlog uitbrak en tien, toen deze eindigde, wordt al heel jong met de harde kanten van het leven geconfronteerd. Dit geldt nog eens extra voor iemand die zich sterk betrokken voelt bij wat er zich om hem heen afspeelt. De energie waarmee hij zich later tegen onrechtvaardigheden keerde, lag stevig in zijn persoon verankerd.

Na zijn MULO-opleiding kwam Wouter op zeventienjarige leeftijd in dienst van de gemeente Amsterdam bij het 'Bureau van de Stadsreiniging'. Hij zal ongetwijfeld punctueel salarissen hebben uitgerekend, maar ik kan me zo voorstellen dat hij zich daarnaast uitleefde met accordeonmuziek en sociale activiteiten. Wouter vond dat het leven wel geleefd moest worden. In 1962 werd Wouter assistent conservator, later conservator, bij de Topografische Historische Atlas van het Amsterdamse Gemeentearchief. Een functie die goed aansloot bij zijn organisatorische, artistieke en technische kwaliteiten. De historische prenten en oude kaarten gaven hem ook de mogelijkheid om aan zijn historische belangstelling een tastbare onderbouw te geven.

Hij begon met het op orde brengen van de kaarten door ze te catalogiseren, waarbij hij een enorme hoeveelheid werk verzette. Een van zijn verdiensten was, dat hij het kaartenmateriaal naast de topografische prenten een eigen identiteit gaf. Ondertussen volgde hij vele cursussen o.m. bij de Archiefschool en de Studiekring voor Overheidsdocumentatie. Het onderstaande overzicht illustreert zijn succesvolle activiteiten, waarmee hij als de expert op het gebied van de kaarten, foto's en prenten van het (oude) Amsterdam ook internationaal naam maakte. Vele beroemde historici en historisch kartografen maakten dankbaar gebruik van zijn kennis en speurzin.

Wouter had een renaissance karakter, met een brede belangstelling. Over het catalogiseren van de kaartverzameling was hij wel tevreden, maar echt trots was hij bijvoorbeeld op zijn aandeel bij het bouwen van de Metro. Door zijn inbreng kon er rekening gehouden worden met oude fundamenten van gebouwen, die eerder sterk kostenverhogende gevolgen hadden. Praktisch nut was belangrijk voor Wouter.

Wouters speciale belangstelling ging uit naar de Amsterdamse stadsuitbreidingen. Hij relateerde voor zijn studies hierover kaarten en prenten aan ander archiefmateriaal. Zoals bij al zijn werk, kon hij hierbij rekenen op de hulp van Guus Hofman-Allema, die als archiviste en paleografe ook op het Gemeentearchief werkte.

In 1972 schreef hij over de stadsuitbreidingen een artikel waarbij de kaarten van Cornelis Danckertsz. centraal stonden. Een paar jaar later organiseerde hij zijn eerste tentoonstelling in het Gemeentearchief. Niet met kaarten als onderwerp, maar over de foto's van Jacob Olie (1834-1905). Dit kreeg een vervolg in het Glazen Huis in het Amstelpark en werd een groot succes.

Wouter hield van organiseren. Tentoonstellingen boden hem ook de gelegenheid anderen deelgenoot te maken van hetgeen zijn collectie te bieden had. Het hoogtepunt op dit gebied was zijn tentoonstelling *Hemel en aarde* in de Burgerzaal van het

Paleis op de Dam. Hier kon hij ook de vier gekleurde wandkaarten van Blaeu van de werelddelen laten zien. Hij had deze unica in het trappenhuis en op de zolder van de oudheidkamer in Burgdorf in Zwitserland, bij toeval ontdekt. Ze werden door Peter Vlasveld op het Gemeentearchief gerestaureerd. Toen Wouter en Peter de kaarten weer terug naar Zwitserland brachten werden ze bij de grens aangehouden. Waar waren de begeleidende formulieren van deze museumstukken? Hemel en Aarde moesten worden bedwongen om de kaarten Zwitserland weer binnen te krijgen. Degenen die Wouter een beetje kennen, zullen begrijpen dat hij zich ontzettend kwaad heeft gemaakt vanwege de vertragingen op het reisschema en de onwelwillendheid van de Zwitserse douane.

In de beginperiode van de Centrale Catalogus Kartografie, toen het systeem ontwikkeld werd door het in de praktijk beschrijven van de kaarten van verschillende soorten verzamelingen, werd in Wouter een belangrijke partner gevonden. Mede door zijn inspanningen ontstond rond de CCK een groep van kaartbeheerders van verschillende herkomst, die niet alleen het ontsluiten van kaarten, maar de verschillende aspecten van kaartbeheer als een specialistisch beroep voorstonden. Dit leidde tot het oprichten van de Werkgroep Kaartbeheer van de NVK, waarin Wouter een grote rol vervulde. Hij vond het belangrijk dat de erkenning van het vak Kaartbeheer ook resulteerde in hogere inschaling. Dit was indertijd een belangrijk motief om de Werkgroep op te richten.

Het zou Wouter onrecht doen om in een schets van zijn professionele leven niet ook aan het onderbreken daarvan, in 1985, aandacht te geven. Zowel binnen als buiten het Archief had hij veel vrienden en waardeerde men hem om zijn brede kennis en bereidheid om zich voor de meest uiteenlopende onderwerpen in te zetten. Waarom zou zo'n capabele en harde werker vervroegd met pensioen moeten gaan?

Voor een belangrijk deel speelden hierbij een toevallige samenloop van organisatorische omstandigheden een rol. Er was, juist door zijn succes, geleidelijk aan een structureel probleem ontstaan. Wouter was niet iemand die iets deed, of opschreef, waar hij het niet mee eens was. Zonder een academische titel maakte dit hem kwetsbaar. Het hebben van gelijk kan dan wel eens een nadeel zijn. Wouter had ook duidelijk behoefte aan eigen verantwoordelijkheden en verzette zich fel tegen opinies van buitenstaanders die status niet koppelden aan inzicht. Als het dan ook nog eens een hiërarchisch hoger geplaatst persoon betrof, ontstond er al gauw een conflictsituatie.

Het is jammer dat men alleen in het leger, de rang 'Officier van Speciale Diensten' kent. Dit zou een goede oplossing geweest zijn om recht te doen aan de positie die Wouter in nam. De problemen rond zijn positie waren indertijd niet adequaat op te lossen en hij had er het karakter niet naar om zich hier bij neer te leggen.

Zijn vervroegde pensionering was voor hem zo traumatisch dat hij lange tijd niets meer met zijn vak te maken wilde hebben. Gelukkig had hij nog andere kwaliteiten en bekwaamde hij zich in het improviseren van de meest uiteenlopende muziek op de accordeon en de piano. Ook knutselde hij veel en restaureerde hij bijvoorbeeld een harmonium. Hij raakte gefascineerd over de mogelijkheden zijn Personal Computer.

Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan en Wouter begon langzamerhand weer speurwerk voor oude bekenden te doen. Het is jammer dat hij de publikatie van zijn aandeel in de heruitgave van de stadsplattegronden van Jacob van Deventer niet heeft meegemaakt. Ook is het jammer dat hij niet meer de kans gekregen heeft om zijn uitzonderlijke gaven opnieuw gestalte te geven. En dan denk ik niet alleen aan zijn professionele capaciteiten maar ook aan zijn vriendschap en collegialiteit.

Of de Vakgroep Kartografie doorgaat met de traditie om jaarlijks met Wouter als gids te kajakken in de moerassen van Nieuwkoop, weet ik niet. Zonder hem wordt het niet meer zoals het was. Het ondanks tegenslagen doorpeddelen zou wel in zijn stijl zijn.

Hans van de Waal

De voornaamste publikaties en professionele activiteiten van Wouter Hofman:

- De illustratiekeuze van de Historische Gids van Amsterdam 1971.
- Een 17de-eeuwse landmeter en de metro. In: *Maandblad van de Dienst der Publieke werken* 22, nr. 7 (Maart 1972)
- De natte brug van Danckerts. In: *Amstelodanum : Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 57 (1970), p. 84-89.
- Het ontwerp voor een kanaal tussen Oude Rijn en Hollandse IJssel : een discussie tussen Montfoort en Amsterdam in 1554.
- *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 7 (1975) 3/4, p. 291-299.
- Betrokken bij het opzetten van de tentoonstelling over de foto's van Jacob Olie in 1975 in het Gemeentearchief.
- *Amsterdam / Inleiding* door W. Hofman. Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1978. (Historische stadsplattegronden van Nederlandse steden ; dl.1).

- Ten geleide. In: *Grachtenboek van Amsterdam* 1979.
- Tentoonstelling 'Jacob Olie' in het Glazen Huis in het Amstel-park.
- *Amsterdam Burgerwijkkaarten*. - Amsterdam : Van Hoeve, 1981. - + *Amsterdam Burgerwijkkaarten : repertorium, geschiedenis van schutterij en burgerwacht, genealogische gegevens van officieren*. - 155 p.
- *Hemel en Aarde in de Burgerzaal : Amsterdamse kartografie in de 17e eeuw / catalogus samengesteld door Boudewijn Bakker, Marlies Carlon, Ellen Fleurbaay en Wouter Hofman*. - Amsterdam, 1981
- Restaureren en conserveren van kaarten. - In: *Kartografisch Tijdschrift* 10 (1981) 1, p. 30-33.
- Zevenhoven op oude kaarten. In: *Zevenhoven het dorp dat bleef / W. Heyting ... [et al.]* 2e druk. Zevenhoven : Stichting Historische Kring Zevenhoven, 1989. - p. 31-52.
- De bijdrage Amsterdam in het deel Noord Holland van de facsimile uitgave van de Stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Op initiatief van de Stichting tot Bevordering van de Uitgave van de Stadsplattegronden van Jacob van Deventer in 1993.

Met dank aan Paul van den Brink en Guus Hofman, voor het geven van informatie.

Bilthoven, Maart 1993

Varia Cartographica

Wijziging in de redactie van Caert-Thresoor

Geen vertrekkende redactieleden gelukkig, maar versterking. Teruggekeerd in de redactie is Jan Werner, conservator van de kaartenverzameling van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

Register op Caert-Thresoor

Het is nog mogelijk een register op de eerste tien jaargangen (1982-1991) van *Caert-Thresoor* te bestellen. U kunt dit doen door f 17,50 (inclusief verzendkosten) over te maken op postgiro 5253901 t.n.v. Caert-Thresoor, Alphen aan den Rijn. U ontvangt dan een register met behalve een geïntegreerde alfabetische index op personen, geografische namen en zaken, twee lijsten van artikelen (op auteur en thema) en een lijst van gerecenseerde werken.

Tentoonstelling 'Schenkenschans', de sleutel tot de Republiek 1599, 1635-36, 1672: prenten van een vesting op de splitsing van Rijn en Waal

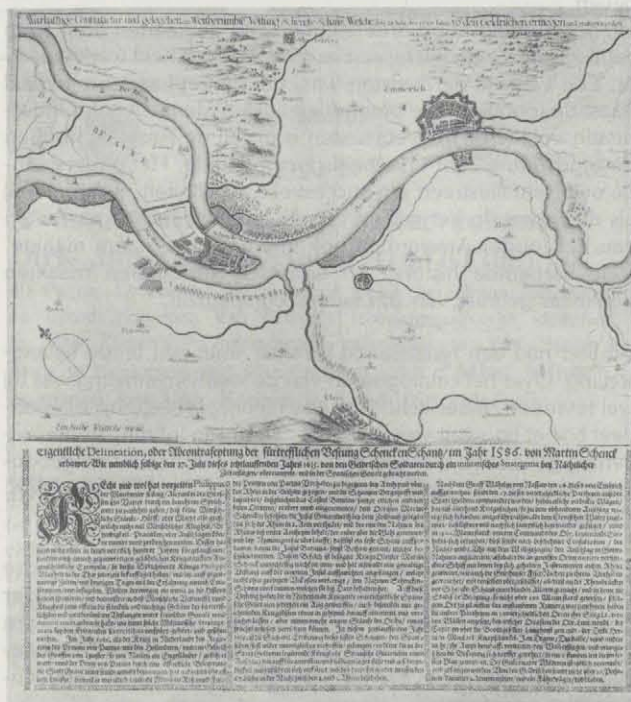
De Stichting Atlas van Stolk presenteert deze tentoonstelling naar aanleiding van de recente aankoop van een paar zeldzame nieuwsprenten over Schenkenschans, een belangrijke vesting uit de 80-jarige oorlog.

De vesting, in 1586 gebouwd door Maarten Schenk diende als bescherming voor de Republiek. De schans is vele malen afgebeeld op kaarten en nieuwsprenten.

De meest zeldzame prent in deze tentoonstelling is een nieuwsprent van Wenceslaus Hollar uit waarschijnlijk 1635 (zie afbeelding). Ook staat de Schenkenschans afgebeeld in het *Tooneel der Steeden* van Joan Blaeu (1651).

Thans valt Schenkenschans onder de Duitse gemeente Kleef. Schenkenschans, 5 februari t/m 23 mei 1993

Atlas van Stolk
Historisch Museum Rotterdam
Korte Hoogstraat 31 3011 GK Rotterdam
tel. 010-4334188

'Warhafftige Contrefactur und gelegenheit, der Weitberümbte Vöstung Schenke Schans, ...' 28 juli 1635. Ets door W. Hollar en boekdrukers in Duits Suppl. (a° 1635)

Cursus Geschiedenis van de kartografie

Voor geïnteresseerden bestaat de mogelijkheid deel te nemen aan de cursus Historische Kartografie.

Doel: Inleiding in de geschiedenis van de kartografie met het streven de verscheidenheid van het vak tot uitdrukking te brengen. Daarbij worden aspecten behandeld die reiken van de cultuurhistorie tot de landschapskunde, van zeevaart tot de kunst.

De colleges gaan vergezeld van dia-series en uitgebreide tentoonstellingen, alsmede excursies naar belangrijke kaartenverzamelingen.

Tijd: Week 39 t/m 50 van 1993, elke donderdagmiddag van 14.00 tot 17.00 uur.

Plaats: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, Kaartenzaal

Docent: Prof.dr. G. Schilder.

Kosten: f 225,- (excl. 4 excursies).

Aanmelding: Prof.dr. G. Schilder, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, tel. 030-532051.

Kadastrale plans van Zeeland 1812-1975

Op 26 februari 1993 is aan de directeur van het Kadaster in Zeeland door het Rijksarchief in Zeeland de catalogus *Kadastrale plans van Zeeland 1812-1975* aangeboden. In dit boek beschrijft A.F. Wennekes alle op het Rijksarchief aanwezige plans (kaarten) beschreven die het Zeeuwse kadaster in deze periode vervaardigd heeft.

Een deel van de plans van Walcheren en West Zeeuws-Vlaanderen ging in 1940 bij het bombardement op Middelburg verloren; de plans werden echter grotendeels door het Kadaster opnieuw gemaakt, naar de nieuwe toestand. Voor veel historici en andere bezoekers van het Rijksarchief is echter ook de oude situatie interessant. Voor de verloren gegane, oude kaarten werden daarom door het Rijksarchief vervangers gezocht in archieven van andere instanties. Ook deze vervangende plans zijn in de catalogus beschreven.

In de 195 pagina's tellende catalogus is de collectie Kadastrale plans nu kaart voor kaart toegankelijk gemaakt. Er worden ruim 7700 kaarten, belangrijk voor genealogisch en historisch onderzoek, beschreven. Vragen als 'Wie bezat waar en wanneer een bepaald huis? Waar liep die watergang?' zijn nu betrekkelijk eenvoudig te beantwoorden. Ook zijn de oude namen van bijvoorbeeld polders, herbergen en molens enz. op de kaarten terug te vinden. Een uitgebreide index op namen van landmeters, tekenaars en een index op geografische namen is er aan toegevoegd.

De catalogus (zie ook de rubriek Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven) is te bestellen voor f 25,- (excl. verzendkosten) bij het Rijksarchief in Zeeland, Sint Pieterstraat 38, 4331 EW Middelburg, tel. 01180-38920, fax 28094.

Tranchot

Limburg in kaart gebracht

Dit is de titel van een nieuwe tijdelijke expositie in het Natuurhistorisch Museum Maastricht.

In de expositie is voor het eerst de gehele zogenoemde Tranchot-kaart van Limburg in een stuk gemonteerd te zien. Deze kaart werd tussen 1802 en 1807 gemaakt door Franse 'Ingenieurs-Géographes' onder leiding van Luitenant-Kolonel Jean Joseph Tranchot. De aanleiding voor het maken van deze kaart was het feit dat de door de Fransen in 1794 op de Pruisen veroverde gebieden ten westen van de Rijn in 1801 (definitief) bij Frankrijk werden ingelijfd. Ook de tegenwoordige Provincie Limburg.

Omdat het Franse leger op korte termijn de beschikking wilde hebben over gedetailleerde terreinkaarten van het bezette gebied, gaf Napoleon op 26 juli 1801 opdracht het gebied in kaart te brengen.

In de expositie staat (een facsimile herdruk van) deze oudste geheel in kleur uitgevoerde topografische kaart van de provincie Limburg centraal. Limburg van Eijsden tot Mook is daarbij zo'n 5,5 m lang en 1,5 m breed.

De (Tranchotkaart) is vooral bekend vanwege de overstelpende hoeveelheid gedetailleerde informatie die er in is aangebracht.

De kaart (in schaal 1:25.000) laat zien hoe Limburg er in het begin van de vorige eeuw uitzag: landschap, grondgebruik, wegen- en waternet, bewoningspatronen, enz. Voor een groot deel is het zelfs de situatie zoals die in de middeleeuwen kon worden aangetroffen.

Door vergelijking met de ook in de tentoonstelling gepresenteerde meest recente topografische kaarten wordt duidelijk welke veranderingen er de laatste twee eeuwen zijn opgetreden.

De expositie is in het Natuurhistorisch Museum Maastricht te zien van dinsdag 18 mei tot en met zondag 3 oktober.

Natuurhistorisch Museum Maastricht, De Bosquetplein 6-7, tel.: 043-293064.

Openingstijden: maandag t/ vrijdag van 10-12.30 en van 13.30-17.00, zaterdag en zondag van 14-17 uur.

Promoties waarbij de geschiedenis van de kartografie een belangrijke rol speelde

De afgelopen anderhalf jaar zijn er maar liefst vier universitaire promoties geweest waarbij de geschiedenis van de kartografie het onderwerp was, dan wel waarbij deze een belangrijke rol speelde. Op 28 november 1991 promoveerde Charles van den Heuvel aan de Universiteit van Amsterdam op de titel: *'Papierre Bolwercken': De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen.*

Frans Westra verdedigde op 5 november 1992 het verslag van zijn onderzoek dat getiteld is: *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de tachtigjarige oorlog, 1573-1604.* Hij promoveerde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Op 30 november 1992 verdedigde Frits Horsten aan de Universiteit van Amsterdam de dissertatie met de titel: *Historische wegenatlas van Nederland 16e tot 19e eeuw.*

Ook aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde Marijke Barend-van Haeften. Op 18 december 1992 verdedigde zij het onderzoeksverslag met de titel: *Oost-Indië gespiegeld, Nicolaas de Graaff, een schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC.* De lezers van *Caert-Thresoor* kregen in het eerste nummer van 1990 (p. 8-13) al een voorproefje op dit boek. In het artikel uit 1990 wordt met name ingegaan op de plaats die de kartografie had binnen het werk van de chirurgijn.

De redactie wenst de vier promovendi van harte geluk met het behalen van deze mijlpaal in hun wetenschappelijke carrière.

RESTAURATIE ATELIER STERKEN

RESTAURATIE EN CONSERVERING VAN:

Boeken en banden
oude en nieuwe bindtechnieken

Handschriften en andere documenten
ontzuren, reinigen, desinfecteren,
aanvezelen, doubleren of impregneren

Prenten & (wand)kaarten
conserveren, restaureren
verdoeken, reinigen, encadreren
en bergen in opbergssystemen

Charters & zegels
conserveren, restaureren,
strekken, soepel maken
en bergen in opbergssystemen

Vrijblijvend opstellen van een restauratieplan met prijsopgave

De Cloese 7 - 9, 7339 CM Ughelen (Apeldoorn) Tel: 055 - 42 31 47 Fax: 055 - 43 06 14

Restauratieatelier Paul Peters

Restaureren en conserveren van:
Prenten en Grafiek
Atlassen
Globes

Drukken: Het facsimileren van oude kaarten

Weverweg 9
6961 KM

Eerbeek

Tel. 08338 - 54466

Besprekingen

De steden van Hollands Noorderkwartier : Alkmaar, Beverwijk, Edam, Enkhuizen, Grootebroek, Hoorn, Medemblik, Monnickendam, Purmerend / samengest. en beschreven door Jan Beenakker. - Lisse : Stichting Historische Stadsplattegronden ; Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1991. - (Historische plattegronden van Nederlandse steden ; 5). - Losbl. in portefeuille, Tekst 120 pp., 47 facs.krt. (53 bl.). - ISBN 90-6469-658-6. - Prijs: f 185,-

In tegenstelling tot de vorige delen uit de reeks Historische plattegronden van Nederlandse steden worden in deel 5 maar liefst negen steden onder de loep genomen. Even ter herinnering; tot nu toe zijn verschenen: 1 Amsterdam (1978), 2 Rotterdam (1984), 3 Utrecht (1990), 4 Batavia (1992).

In dit deel staat 'Hollands Noorderkwartier' centraal, onder welke naam een gedeelte van het vasteland van Noord-Holland dat benoorden het IJ was gelegen bekend was ten tijde van de grafelijke regering (1289-1581). Tot het Noorderkwartier werden onder meer West-Friesland, Waterland, Zeevang en een stuk van Kennemerland gerekend. In dit van oorsprong zeer waterrijke gebied hebben zich in de loop van de veertiende eeuw de negen Noordhollandse steden ontwikkeld tot handelsplaatsen met goede verbindingen te land en te water.

Het doel van deze publikatie is een beeld te schetsen van de ruimtelijke ontwikkeling van deze steden aan de hand van kaarten. Voor alle steden is het uitgangspunt de handgetekende kaart van Jacob van Deventer uit ca. 1560.

Hoe is het werk ingedeeld? In hoofdstuk I worden het ontstaan en de groei van de steden in de relatie tot hun omgeving beschreven, kortom een historisch-geografische schets van zeven eeuwen Hollands Noorderkwartier, rijkelijk van kaartillustraties voorzien. Het belang van plattegronden geeft de auteur als volgt aan: Ik citeer (p. 5): 'In de plattegrond van een nederzetting is vaak nog te zien hoe de oude inrichtingsvormen de jongere hebben beïnvloed en daardoor zijn de plattegronden van steden als regel een bron van kennis van de oudere stadsgeschiedenis of zelfs het ontstaan van nederzettingen.' Terecht wijst de auteur er op dat er echter goed gelet moet worden op een eventuele discrepantie tussen de datering van de kaart (jaar van uitgave) en de datering van de kaartinhoud.

Hoofdstuk II geeft de achtergrondinformatie over de soorten kaarten die met betrekking tot de 9 steden verschenen zijn (losse kaarten en kaarten in stedeboeken) en de kaartmakers en hun opdrachtgevers. Er wordt een tweedeling gemaakt tussen de zestiende, zeventiende en achttiende-eeuwse stadsplattegronden enerzijds en de negentiende en twintigste-eeuwse stadsplattegronden anderzijds in verband met de toegepaste techniek van het kaartmaken (kopergravure in de eerste perio-

de, lithografie in de latere periode) en de invoering van het kadaster (1832). De lithografie had als voordeel boven de kopergravure dat kleurendruk mogelijk was, en dat een vrijwel onbeperkte oplage kon worden afgedrukt.

Uit al het kaartmateriaal zijn 47 kaarten geselecteerd en als facsimile opgenomen in het kaartgedeelte. De criteria hierbij waren: 1. hun bekendheid 2. hun bijdrage tot de kennis van de topografie van de steden in het Noorderkwartier en 3. de spreiding over de verschillende periodes. Zo verschijnt Enkhuizen met de meeste kaarten (8) en Grootebroek met de minste (1). De 47 kaarten worden in hoofdstuk III stuk voor stuk geanalyseerd. Centraal staat de vraag: wat laat de kaart zien ten aanzien van de stedelijke ruimtelijke ontwikkeling? Kaarten kunnen echter ook foute informatie geven zoals blijkt uit het voorbeeld van de kaart van Beverwijk van Johannes Rollerius uit 1729 (p. 54). Ook dit hoofdstuk is geïllustreerd met plattegronden (die niet in de facsimile-map voorkomen).

Hoofdstuk IV geeft een kartobibliografisch overzicht van de 9 steden tot ca. 1870 (samengesteld door Jan Werner). Het gaat hier echter om de gedrukte plattegronden, de kaarten van Van Deventer komen hier dus niet in voor. Voor de informatie is geput uit een 12-tal collecties. In de beschrijvingen wordt op overzichtelijke wijze aangegeven: annotaties betreffende stadswapens, cartouches, legenda's etc., verschillende staten, literatuur waar de kaarten in verschenen zijn, referenties en locaties. In totaal worden 67 kaarten, of liever gezegd 'platen' beschreven (met hun diverse staten). Als laatste kaart van elke stad is de gemeentekaart van J. Kuyper opgenomen. Een register van persoonsnamen sluit het hoofdstuk af. Deze kartobibliografie nodigt uit tot verder onderzoek, en de auteur houdt zich dan ook aanbevolen voor aanvullingen.

Het tekstdeel wordt - afgezien van de literatuurlijst en de summary (door Albert H. Sijmons) - afgesloten met een lijst van de facsimiles en alle afgebeelde kaarten en prenten in de tekst, per plaats.

Dan de facsimilekaarten. Van de 47 kaarten zijn er 32 op ware grootte afgedrukt. De overige zijn iets verkleind; in hoofdstuk III staat aangegeven met welk percentage. De Van Deventerkaarten zijn in kleur, de rest is in zwart-wit. Bij de kopergravures is dit geen bezwaar, maar bijvoorbeeld bij de stadskaart van Alkmaar (ca. 1986) komt dit wat minder mooi over.

Samengevat: een fraaie, overzichtelijke publikatie die menig onderzoek tot nut kan zijn. Voor wie genoeg wil nemen met beknoptere informatie over dit onderwerp kan altijd nog de tentoonstellingscatalogus aanschaffen *Van Alkmaar tot Grootebroek* (zie *Caert-Thresoor* 1992, 1).

Lida Ruitinga

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

BIESEN, D.W. VAN [et al.]
Kadastrale atlas van Drenthe 1832 : Deel XIII = Rolde / red. D.W. van Biesen ... [et al.]. - Assen : Stichting Kadastrale Atlas van Drenthe, 1992. - ISBN 90-71623-12-2.

BÜTTNER, M.
Neue Wege in der Mercator-Forschung : Mercator als Univer-

salwissenschaftler / Manfred Büttner (Hrsg.). - Bochum : Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, 1992. - 145 blz. - (Abhandlungen zur Geschichte der Geowissenschaften und Religion/Umwelt-Forschung ; Beiheft 2). - ISBN 3-8196-0077-9. - Bevat: Mercators Hauptwerk, der Atlas, aus theologischer und wissenschaftshistorischer Sicht / Manfred Büttner (blz. 8-97) en Vorübersetzung von Mercators 'Atlas sive Cosmographicae

Meditationes de Fabrica Mundi et Frabricati Figura' / Melanie Büttner (p. 99-144).

BRINCKEN, A.-D. von den
Finis terrae : die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten / Anna-Dorothee von den Brincken. - Hannover : Hahn, 1992. - (Schriften / Monumenta Germaniae Historica ; Bd. 36). - ISBN 3-7752-5436-6.

CAMPBELL, T.
Laying bare the secrets of the British Library's map collections / Tony Campbell. - In: *The Map Collector* 62(Spring 1993), p. 38-40). - O.a. kaart van Portugal met genealogie van de Portugese koningen, gegraveerd door Jodocus Hondius, 1592.

DEPUYDT, F.
Vijf eeuwen kartografie in Vlaanderen / F. Depuydt. - In: *De Aardrijkskunde* 1991/4, p. 403-423.

DEPUYDT, F. [et al.]
Oude globes in Belgische verzamelingen / Frans Depuydt, Gertrude Hennebert, Leen Leeman. - In: *Liber Amicorum M. Goossens* / H. Van der Haegen en E. Van Hecke (red.). - Leuven, 1992. - blz. 623-651.

ECK, J. van [et al.]
Kadastrale atlas Gelderland 1832 : Zutphen / J. van Eck, B. Looper ... [et al.] ; eindred. A.H.G. Schaars. - [S.l.] : Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, [1992]. - met 9 krt. in portf. - ISBN 90-71988-10-4.

Kadastrale atlas Gelderland 1832 : Vaassen / J. van Eck, G. Kouwenhoven... [et al.]. - [S.l.] : Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, [1992]. - met 18 krt. in portf. - ISBN 90-71988-11-2.

ELBERS, P.F.
De dijken van Tuil, een treurige geschiedenis / P.F. Elbers. - In: *Mededelingen van de Historische Kring West-Betuwe* 20(1992) 2, blz. 1-33. - Met 'reconstructie van de dijktopografie', een kartobibliografisch overzicht van het gebied.

GROEN, A.
Garbrant Mieuws, een Uitgeester landmeter uit de 17e eeuw / Arthur Groen. - In: *Hutgheest : Historische Vereniging Oud-Uitgeest* 13(1992) 2, blz. 2-18. - Uitgave verkrijgbaar door f 13,- over te maken op gironummer 4323889 t.n.v. penningmeester Ver. Oud-Uitgeest, Kerkbuurt 3 te Uitgeest onder vermelding van 'Landmeter'.

GUTTESSEN, R.
New geographical and historical information from Lucas Jansz. Waghenae's Faroe-chart / Rolf Guttesen. - In: *Geografisk Tidsskrift* 91(1992), p. 22-28.

HAMELEERS, M.
Vier eeuwen Amsterdamse buurten in kaart : Tentoonstellings-catalogus / samengesteld door Marc Hameleers ; met medewerking van Boudewijn Bakker, Betsy Dokter, Bert Gerlagh en Harmen Snel ; Ontwerp omslag Harry Veltman en André Hirs. - Amsterdam : Gemeentearchief Amsterdam, 1993. - 1e oplage. - 2e enigszins gecorrigeerde en nu geïllustreerde oplage.

LECHNER, J.
América en los atlas de humanistas holandeses / Jan Lechner. - In: *Nueva Revista de Filología Hispánica* 40(1992) 1, p. 85-98. - Kaarten van Amerika in S. Münster en de atlanten van Ortelius, Braun & Hogenberg, Mercator-Hondius-Janssonius en Blaeu.

POSTEMA, J.
Johan van den Corput 1542-1611 : kaartmaker, vestingbouwer, krijgsman / Jan Postema. - Kampen : Stichting IJsselaca-

demie, 1993. - 192 p. : ill. - (Publikaties van de IJsselacademie ; nr. 75). - Tevens proefschrift Groningen. - ISBN 90-6697-063-4.

RIJK, T. de
De geschiedenis in kaart / Timo de Rijk. - In: *Tussen Kunst en Kitsch*, Band 1, afl. 12. - Zwolle : Waanders, 1993. - blz. 267-271. - Algemeen artikel over Nederlandse oude kaarten en atlasen.

WENNEKES, A.F.
Kadastrale plans van Zeeland 1812-1975 / A.F. Wennekes. - Middelburg : Rijksarchief in Zeeland, 1992. - 195 p. : ill. - (Inventarisreeks / Rijksarchief in Zeeland, ISSN 0169-913X ; nr. 12). - ISBN 90-74375-03-0. Prijs f 25,- (zie ook *Varia Cartographica*)

WESTRA, F.
Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604 / Frans Westra. - Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1992. - (vi), 158 blz., ill. - ISBN 90-6469-670-5.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

CARTOGRAPHICA HELVETICA, nr. 7 (Januar 1993)
H. Fischer, Die 'Charte von Schwaben' 1:86400 [door J.G. von Bohnenberger, I.A. von Amman en E.H. Michaelis, 62 bladen, 1798-1828] (p. 3-10),
P.H. Meurer, Der neue Kartensatz von 1588 in der Kosmographie Sebastian Münsters (p. 11-20),
A. Dürst, Andreas Hefti, Topograph und Kartograph 1862-1931 (p. 21-32),
A.V. Podossinov, Die Orientierung der alten karten von den ältesten Zeiten bis zum frühen Mittelalter (p. 33-43),
Z. Török, Eine neuartige Faksimilierung: Amerika-Karte von Sebastian Münster, 1540 Basel-1992 Budapest (p. 47-48).

IMCoS JOURNAL, no. 52 (Spring 1993)
D. Smith, Cartographic aspects of Lysons' *Environs of London* and related works (p. 6-11),
C. Ala'i, The world map of Qazwini, the Islamic medieval geographer (p. 19-23).

THE MAP COLLECTOR No. 62 (Spring 1993)
L. Worms, Thomas Kitchin's 'Journey of life': Hydrographer to George III, mapmaker and engraver, part one (p. 2-8),
W. Heckrotte, War, maps and advertising: an early use of maps for sales promotion (p. 10-11),
G. & J.M. Scurfield, Peering in maps for ports, and piers, and roads: 100 years charting of the coast of Victoria, Australia (p. 14-20),
D. Reinhartz, 'Greetings from 'The Lone Star State': Postcard, cartoon, and souvenir maps of Texas (p. 24-28),
A. Simpson, John Adair, cartographer, and Sir Robert Sibbald's Scottish atlas (p. 32-36),
T. Campbell, Laying bare the secrets of the British Library's map collections (p. 38-40) (zie hierboven).

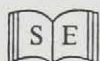
MAPLINE No. 68 (Winter 1992-93)
Abeydeera, Ananda, Did Ptolemy mistake his Taprobane for peninsular South India? (p. 1-6)

Ontvangen publikaties buitenland

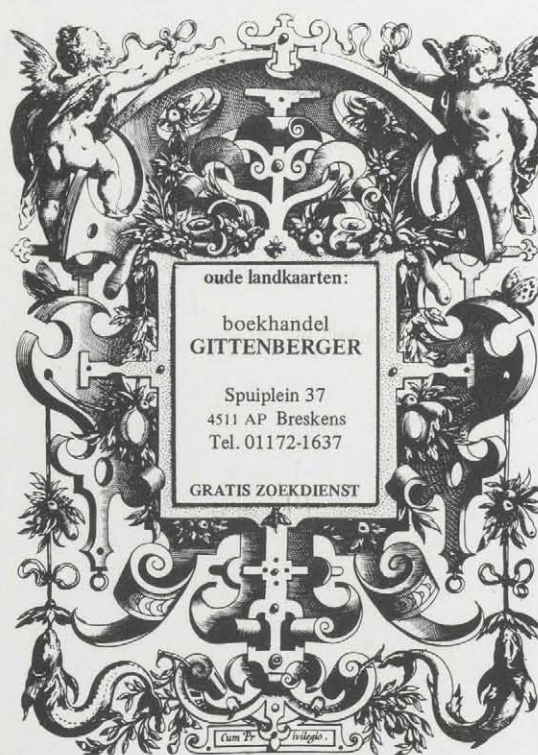
Autour des routes de poste : Les premières cartes routières de la France XVIIe-XIXe siècle / Guy Arbelot. - Paris : Bibliothèque nationale ; Musée de la Poste, 1992. - 181 blz., 31 ill. en 52 krtn. - ISBN 2-7177-1847-8/2-905412-11-9. - Geschiedenis en ontwikkeling van de Franse kartografie en de postwegen in het bijzonder van 1652 tot 1860. Verkooppunten: Librairie Colbert in de Bibliothèque nationale en Boutique correspondance in het Musée de la Poste te Parijs [JV].

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere). Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - Three World Maps by Nicolaes van Wassenauer and François van den Hoeye of 1661, Willem Janszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

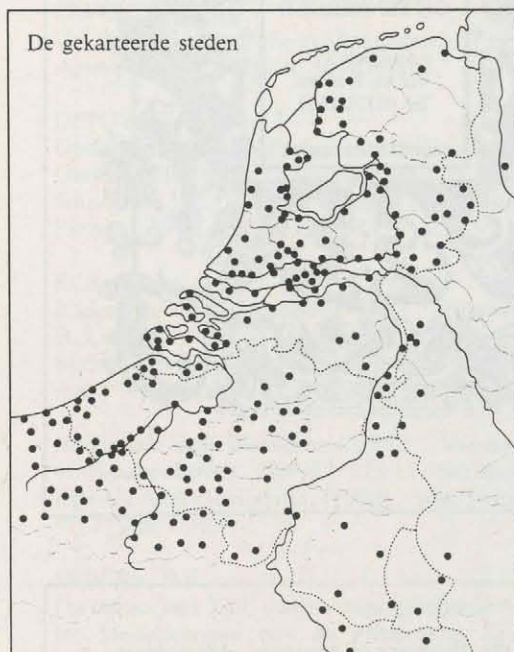
Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

DE STADSPLATTEGRONDEN VAN JACOB VAN DEVENTER

Reproducties van de minuten en netkaarten
van 222 steden in de 17 Provinciën
vervaardigd door Jacob van Deventer tussen 1558 en 1570

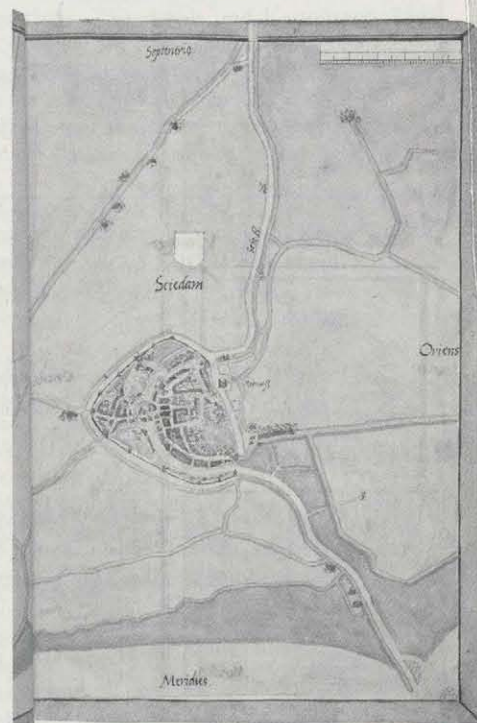
Ca. 325 facsimile's in 15 mappen

Elke map (36 × 51 cm) bevat:

- kleurenreproducties op ware grootte van de minuten en netkaarten van een provincie*
- kaartbeschrijvingen voor elke stad door een lokaal deskundige
- inleiding over Van Deventer en zijn kaarten door J.C. Visser en P.C.J. van der Krogt

* Groningen en Drenthe samen met Overijssel; Noordbrabant en Limburg gezamenlijk.

**Prijs: f 250,— per map
incl. BTW,
exclusief verzendkosten.**

Uitgegeven onder leiding van C. Koeman en
J.C. Visser door ROBAS bv i.s.m. de Stichting
tot Bevordering van de Uitgave van de Platte-
gronden van Jacob van Deventer.

Robas BV
Leeuwendeldseweg 5
Postbus 994, 1380 EZ Weesp
Telefoon 02940 - 62710
Telefax 02940 - 31550

BESTELFORMULIER/INFORMATIEFORMULIER

0 Ik bestel ex van de Stadsplattegronden van Jacob van Deventer, provincie

0 Voordat ik bestel, wil ik graag meer informatie over de uitgave "Stadsplattegronden van Jacob van Deventer".

Naam

Adres

Postcode/Plaats

De ongefrankeerde envelop sturen naar:

Robas bv, Antwoordnummer 6818, 1380 VE, WEESP